

Between "Studies" and "Teachings",
A study on Curriculum of the Iranian academic field
of Qur'an and Hadith Studies (1986-2016)

Maryam Ghobadi*

Hadi Rahnama**

Abstract

In this research we study the explanation of educational program of the Quran and Hadith studies in the academic education system of Iran. For this purpose, we have investigated the occurrence and changes in this academic system between 1986 to 2016, based on the analysis of curriculum documents approved by the Supreme Planning Council of the Ministry of Science, Research and Technology (ATF). The results of this research show that in the first decade of formation of the academic system of Qur'an and Hadith studies, the educational basic goal was "training human resources and agents familiar with Islamic teachings", with the attitude that the development in the field of islamic studies is achieved in "seminaries", not universities. Consequently, the emphasis on deriving the "Teachings of the Quran and Hadith" has caused the dominant orientation in academic education to be towards public functions and away from scientific elitism and specialization.

Keywords: Qur'an and Hadith studies, Iranian Academy, Qur'anic teachings, academic education, curriculum.

* Ph.D. in Qur'an and Hadith Studies, Assistant Professor of the Department of Quranic Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, (Corresponding Author) ghobadi@ihcs.ac.ir

** Ph.D. in Qur'an and Hadith Studies, Assistant Professor of the Department of Quranic Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, h.rahnama@ihcs.ac.ir

Date received: 24/06/2022, Date of acceptance: 13/09/2022

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

در میانه «علوم» و «معارف»،

پژوهشی در تحولات رشته و برنامه درسی علوم قرآن و حدیث

از ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵^۱

مریم قبادی*

هادی رهنما**

چکیده

هدف این پژوهش دستیابی به تبیینی تاریخی از برنامه آموزشی رشته دانشگاهی علوم قرآن و حدیث در نظام رسمی آموزش عالی ایران است. به این منظور، پیدایی و سیر تغییرات این رشته در بازه ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ بر پایه داده‌های تاریخ شفاهی و تحلیل اسناد برنامه‌های درسی مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (عتف)، بررسی شده است. در دهه نخست حیات رشته پس از پیروزی انقلاب اسلامی، هدفگذاری اساسی این رشته «تربیت نیروی انسانی و کارگزار آشنا با معارف اسلامی» بوده است، با این نگاه که توسعه دانش در حوزه معارف اسلامی، نه مسئولیت دانشگاه که کارویژه «حوزه‌های علمیه» است. در ادامه حیات رشته نیز، محوریت بخشیدن به «تفسیر و استنباط معارف قرآن و حدیث»، موجب شده است جهت‌گیری غالب در تربیت دانشگاهی به سوی کارکردهای عمومی باشد و از تخصص‌گرایی در مسائل «علوم قرآن و حدیث» فاصله گیرد. از ابتدای دهه ۱۳۸۰، «علوم قرآن

* استادیار پژوهشکده مطالعات قرآنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)،

ghobadi@ihcs.ac.ir

** استادیار پژوهشکده مطالعات قرآنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، h.rahnama@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲

و حدیث» در همه مقاطع دانشگاهی رشته‌ای مستقل شده، اما تخصص‌گرایی حتی در دوره دکتری، اتفاق نیفتاده است. از سال ۱۳۹۵، طرح تحول در مقطع کارشناسی رشته به اجرا درآمده، اما ادامه این مسیر تحولی در دوره‌های تحصیلات تکمیلی پی گرفته نشده، همان پیکره آموزشی از پیش موجود تداوم یافته است.

کلیدواژه‌ها: علوم قرآن و حدیث، معارف قرآن، نظام آموزش عالی ایران، رشته دانشگاهی، برنامه درسی.

۱. مقدمه و تبیین مسئله

در مجموعه رشته‌های الهیات و معارف اسلامی، حوزه «علوم قرآن و حدیث» وضعیتی بس متفاوت و ویژه دارد. به این نمونه‌ها بنگرید:

یک. نامگذاری رشته بر اساس نام متون مقدس قرآن و حدیث موقعیتی ویژه به آن بخشیده و این انتظار عمومی را پدید آورده است که کارویژه متمایز این رشته، آشنایی با قرآن و حدیث است. چنین دریافت و انتظاری از علوم قرآن و حدیث، موجب شده است تا سیاست‌گذاران علمی و فرهنگی کشور به این حوزه از آموزش عالی نگاهی فراتر از یک «رشته دانشگاهی» داشته باشند.^۱

دو. دامنه رشته‌های مرتبط با علوم و معارف قرآن و حدیث، بیشترین گونه‌گونی را به خود دیده است؛ از نام آشنا و صورت قدیم‌تر رشته «علوم قرآن و حدیث» گرفته تا رشته‌های «علوم قرآنی»، «علوم حدیث»، «علوم و معارف قرآنی»، «تفسیر قرآن مجید»، «علوم و معارف نهج البلاغه» و...؛ این گونه‌گونی رشته‌ها، فارغ از دلایل و زمینه‌های آن، پدیده‌ای کم‌نظیر در نظام دانشگاهی و آموزش عالی ایران است.

سه. در کنار دروس عمومی «تفسیر موضوعی قرآن» و «تفسیر موضوعی نهج البلاغه» که به نحوی فراگیر در همه رشته‌های دوره کارشناسی ارائه می‌شود، از ابتدای دهه ۹۰ شمسی توجه به برنامه‌ریزی درسی بر محور آموزه‌های قرآن و حدیث افزایش یافته است^۲، از جمله گنجاندن دروس «آموزه‌های روان‌شناختی در قرآن و حدیث ۱ و ۲» در برنامه کارشناسی روان‌شناسی (شورا...، ۱۳۹۱، ص ۱۱) و «آموزه‌های تربیتی قرآن» در برنامه کارشناسی علوم تربیتی (شورا...، ۱۳۹۴، ص ۱۹). همچنین طراحی رشته‌هایی خاص مانند «علوم قرآنی و حدیث در سلامت» در مقطع کارشناسی ارشد علوم پزشکی^۳ و کارشناسی ارشد «روان‌شناسی اسلامی،

در میانهٔ «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۶۵

گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا» (با چند عنوان درس مرتبط با علوم قرآن و حدیث)^۵ نیز درخور توجه است.

چنین گستره وسیعی از پدیده‌ها، مسائل بسیاری را پیش می‌کشد که شایسته مطالعه و بررسی است. پرسش‌هایی از این دست که نقش‌ها و سامانه‌های دانشگاهی پدید آمده در حوزه «علوم قرآن و حدیث» که می‌توان آنها را در دو رهیافت عمده «علوم قرآن و حدیث» و «معارف» (آموزه‌های) قرآن و حدیث» مقوله‌بندی کرد^۶، از کجا پدید آمده و چگونه مسیر تنوع و گونه‌گونی را پیموده است؟ در پیدایی این وضعیت، تنوع ماهوی موضوعات علمی و نیز زمینه‌ها و انتظارات اجتماعی، هر کدام چگونه و به چه اندازه مؤثر بوده است؟ آن قصدها و چشم‌اندازهای اولیه در بنیان‌گذاری رشته و تربیت دانش‌آموختگان^۷، تا چه اندازه محقق شده است؟

موقف و مسئله ما در پژوهش حاضر اما، پیش از این پرسش‌ها قرار می‌گیرد و در حکم زمینه و مقدمه آن پرسش‌هاست. پیش از «تفصیل و تعلیل» (Explanation)، ما به دنبال «توصیفی» (Description) دقیق و سنجیده از وضعیت رشته در یک چشم‌انداز تاریخی سی ساله (۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵) هستیم. از این منظر توصیفی، دست‌کم دو پرسش اساسی پیش روی ما است:

۱. تدوین برنامه‌های آموزشی رشته علوم قرآن و حدیث در مقاطع تحصیلی مختلف، در بازه زمانی ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ شمسی، از حیث «هدف‌گذاری» و «مواد درسی» چگونه سامان یافته است؟

۲. در یک توصیف تاریخی، سیر تحول رشته علوم قرآن و حدیث، در بازه زمانی ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ شمسی، چگونه «دوره‌بندی» می‌شود؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش در باب رشته علوم قرآن و حدیث مسبوق به سابقه است. مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور (زیرمجموعه وزارت عتف) در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۹۰ و به منظور زمینه‌سازی علمی-پژوهشی توسعه فرهنگ قرآنی در آموزش عالی و از جمله، تحول رشته علوم قرآن و حدیث، پژوهش‌ها و آثاری در باب سنجش و ارزیابی رشته انجام داده است که انتشار عمومی نیافته‌اند. از جمله، موارد ذیل:

سلامت‌پناه، رضا (۱۳۹۲)، آسیب‌شناسی مقالات علمی-پژوهشی در موضوع علوم قرآن و حدیث (گزارش طرح پژوهشی)؛ جمالی گندمانی و بیدی، رضا (۱۳۹۳)، بازمهندسی رشته علوم قرآن و حدیث، مبتنی بر نیازسنجی نظام توسعه فرهنگ قرآنی؛ سلامت‌پناه، رضا (۱۳۹۴)، بازنگری در رشته‌های آموزش عالی قرآنی؛ فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵)، طراحی الگوی گسترش آموزش عالی قرآنی در راستای اولویت‌های نظام توسعه فرهنگ قرآنی (گزارش طرح پژوهشی در ۳ جلد)؛ امامزاده، احمد (۱۳۹۶)، تاریخ رشته علوم قرآن و حدیث در ایران (گزارش طرح پژوهشی)؛ قریشی، سید حسام (۱۳۹۶)، تاریخ رشته علوم قرآن و حدیث در ایران، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. کتاب اخیر بر پایه تحلیل و گزارش اخبار، اسناد و مصاحبه با اساتید رشته همچون آذرتاش آذرنوش، منصور پهلوان، سید امیر سامی دبونئی، نهله غروی، محمدعلی لسانی فشارکی و... فراهم آمده است.

در میان پژوهش‌های نشر یافته باید به دو مقاله از علی‌رضا فخاری اشاره کرد. فخاری در مقاله *نقد و بررسی برنامه درسی رشته علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی*، برنامه درسی کارشناسی مصوب ۱۳۷۹، به ویژه محتوای سرفصل‌های دروس تخصصی را بررسی کرده و نتیجه گرفته است

ضعف در تعیین اهداف رشته و دروس و نبود تناسب لازم برنامه درسی با عنوان رشته از بزرگ‌ترین ضعف‌های این برنامه تلقی می‌شود. برقرار نبودن توزان درسی بین دو حوزه مطالعات قرآنی و مطالعات حدیثی در این سرفصل به روشنی مشاهده می‌شود. نبودن ارتباط منطقی بین دروس، بی‌توجهی به سیر مباحث درسی، بی‌دقتی در تعیین پیش‌نیازها، تکراری بودن برخی مباحث و خلأ مباحث ضروری دیگر، آشفتگی و نبود ملاک مشخص در انتخاب منابع از دیگر کاستی‌های این برنامه است... روشن است که نگاه نظام‌مند (با عنایت به سایر مقاطع تحصیلی) و رویکرد هدفمندانه در تدوین این سرفصل حاکم نبوده است. (۱۳۹۵، صص ۱۱۵-۱۴۰).

او در مقاله *نقد مبانی کلان در برنامه‌ریزی درسی رشته علوم قرآن و حدیث*، از منظر اصول برنامه‌ریزی درسی، برنامه درسی رشته علوم قرآن و حدیث را بررسی کرده و به مشکلات و معضلاتی از جمله تشتت برنامه‌های درسی، عدم ارتباط سیستماتیک میان دوره‌های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری، عدم ارتباط مفهومی میان دروس و... پرداخته است (۱۳۹۶، صص ۲۱۱-۲۳۸).

۳. دامنه و داده‌های پژوهش

از حیث دامنه، تمرکز این پژوهش بر برنامه آموزشی رشته «علوم قرآن و حدیث» در نظام رسمی آموزش دانشگاهی (دانشگاه‌های زیرمجموعه عتف) است. این انتخاب مستلزم کنارگذاشتن بررسی آن دسته از رشته‌ها و نظامات آموزشی است که حول علوم و معارف قرآن و حدیث، در حاشیه نظام آموزش عالی، از سوی نهادهایی همچون حوزه‌های علمیه، وزارت آموزش و پرورش (پردیس‌های دانشگاه فرهنگیان)، دانشگاه‌های نظامی و انتظامی، دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی غیرانتفاعی و... شکل گرفته‌اند.

در مورد داده‌های پژوهش، معضل اساسی عدم وجود بانک اطلاعات جامع و مستند از اسناد تاریخی مرتبط با نهادهای آموزشی است، آنچنان‌که مبنایی قابل اعتماد برای پژوهش‌های پسین باشد. این وضعیت نابسامانی داده‌های تاریخی به خصوص در مورد رشته‌ای همچون علوم قرآن و حدیث که هنوز مراحل جوانی و شکل‌پذیری را طی می‌کند، بغرنج‌تر است. حسب تجربه نگارندگان و نیز شهود عمومی اساتید و دانش‌آموختگان رشته، در ادوار مختلف و در دانشگاه‌های مختلف، برنامه‌های درسی رشته همسان نبوده است. نگارندگان اذعان دارند که به خصوص در دانشگاه‌های پیشرو در آموزش علوم قرآن و حدیث (دانشگاه تهران و فردوسی مشهد)، برنامه‌های آموزشی استقلالی نسبی از برنامه‌های مصوب وزارت عتف (دستکم در حدود ۳۰ درصد) داشته است، باینهمه برای رعایت همسانی در معیار سنجش، مبنای مقایسه و تحلیل را اسناد مصوب وزارت عتف گذاشته‌ایم. مزیت دیگر این انتخاب و شیوه عمل، امکان دسترسی عمومی به این اسناد است (بر خلاف اسناد اختصاصی دانشگاه‌ها) که سنجش و ارزیابی‌های پسین را ممکن می‌سازد.

اما آنجا که با کمبود یا فقدان اسناد مکتوب مواجه بوده‌ایم، مانند مرحله پیدایی رشته در سال‌های پایانی دهه ۱۳۴۰ش، از اطلاعات مندرج در تاریخ شفاهی رشته (قریشی، ۱۳۹۶) استفاده کرده‌ایم و حتی المقدور اعتبار آن اطلاعات را با دیگر شواهد سنجیده‌ایم.

۴. دوره شکل‌گیری رشته، از «فرهنگ عربی و علوم قرآنی» تا «علوم قرآن و حدیث» (۱۳۴۸ تا ۱۳۷۹ش)

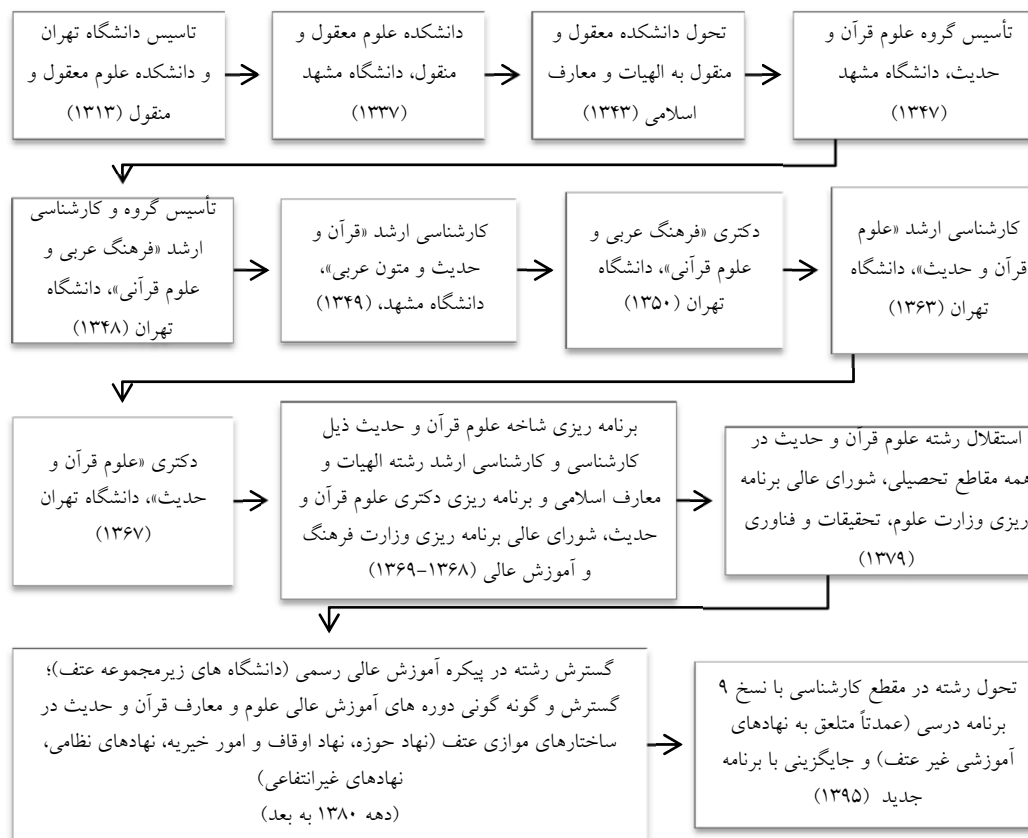
حسب اطلاعات به دست آمده از تاریخ شفاهی رشته علوم قرآن و حدیث، زمینه پیدایی آن به سال ۱۳۴۸ و گروه زبان و ادبیات عرب دانشکده الهیات دانشگاه تهران بازمی‌گردد. رئیس وقت

دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، سید حسین نصر، تصمیم داشته گروه زبان و ادبیات عرب دانشکده الهیات را به دانشکده ادبیات منتقل کند. اما اساتید دانشکده الهیات، از جمله آذرتاش آذرنوش، سید مرتضی آیت‌الله زاده شیرازی، سید محمدباقر حجتی، محمد غفرانی و محمد محمدی ملایری (رئیس وقت دانشکده) و... برای اینکه نشان بدهند موقعیت علمی-آموزشی آنها در حوزه تراث عربی-اسلامی است و با رویکرد آموزش زبان و ادب عربی (معاصر) در دانشکده ادبیات متفاوت است، گروه تخصصی «فرهنگ عربی و علوم قرآنی» و دوره کارشناسی ارشد رشته‌ای به همین نام را در دانشکده الهیات بنیان گذاشتند (قریشی، ۱۳۹۶، ص ۶۶؛ نیز خبرهای دانشکده...، ۱۳۴۹، ص ۲۰۲-۲۰۳). چنانکه از نام رشته «فرهنگ عربی و علوم قرآنی» برمی‌آید و در ادامه نمود آن را در برنامه درسی رشته نیز خواهیم دید، نظام آموزش‌ها متمرکز بر دو حوزه «تاریخ و فرهنگ عرب» و «زبان و ادبیات عربی» بوده است.

ناگفته نماند که در دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نیز از سال ۱۳۴۷ گروه علوم قرآن و حدیث به اهتمام محمود رامیار (رئیس وقت دانشکده)، محمد واعظزاده خراسانی و کاظم مدیرشانه‌چی شکل گرفت تا سامان دهنده دروس مرتبط با قرآن و حدیث باشد، اما بنیان گذاشتن کارشناسی ارشد^۹ «قرآن و حدیث و متون عربی» در این دانشکده ظاهراً به سال ۱۳۴۹ بازمی‌گردد.^۹

گام‌های پسین در مسیر رشد و توسعه رشته، فراتر رفتن از تبعیت زبان و ادب عربی و سپس، استقلال یافتن در مجموعه الهیات و معارف اسلامی بوده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به خصوص متناسب با اهداف انقلاب فرهنگی، مجموعه الهیات و معارف اسلامی در نظام دانشگاهی ایران گسترشی چشمگیر یافت، هم از جهت فراگیر شدن اجرای رشته در قریب به اتفاق مراکز دانشگاهی و هم تفصیل و تنوع بخشی مجموعه الهیات و معارف اسلامی در رشته‌ها و گرایش‌های مختلف. در این فرآیند توسعه، «علوم قرآن و حدیث» نیز ابتدا به مثابه شاخه‌ای از مجموعه الهیات و معارف اسلامی و از سال ۱۳۷۹ به عنوان رشته‌ای مستقل در همه مقاطع تحصیلی تثبیت شد.^{۱۰}

نمودار زیر چشم‌اندازی از مسیر پیدایی و توسعه رشته را نشان می‌دهد:

نمودار ۱. از رشته «فرهنگ عربی و علوم قرآنی» تا «علوم قرآن و حدیث»

چنانکه پیدا است، تا سال ۱۳۷۹ تعیین رشته «علوم قرآن و حدیث»، صرفاً در مقاطع تحصیلات تکمیلی و به عنوان شاخه‌ای تخصصی از رشته «الهیات و معارف اسلامی» بوده است، اما از ۱۳۷۹ به بعد با تفکیک شاخه‌های الهیات و تبدیل شدن آنها به رشته‌های مستقل در مقطع کارشناسی، پیکره آموزشی رشته الهیات و معارف اسلامی عملاً از میان رفته و صرفاً نامی از آن برای ارجاع به مجموعه رشته‌های فقه و مبانی حقوق اسلامی، علوم قرآن و حدیث، فلسفه و کلام اسلامی، ادیان و عرفان و... باقی مانده است. نتیجه‌ی ناگزیر این شکل از توسعه و تفکیک شاخه‌های الهیات در مقطع کارشناسی، از دست رفتن جامعیت نگرشی و آموزشی در اولین مرحله تربیت دانشگاهی (دوره کارشناسی) است. همچنین آن معنای تخصصی‌شدگی که ولو در حد عنوان رشته در انتقال از «الهیات و معارف اسلامی» (دوره کارشناسی) به «علوم قرآن و حدیث» (دوره کارشناسی ارشد و دکتری) تحقق می‌یافت، در عمل کنار رفته است.

۵. توسعه رشته در بدنه آموزش عالی (دهه ۱۳۸۰ به بعد)

سال‌های دهه هشتاد دوره گسترش تدریجی رشته در بدنه آموزش عالی^{۱۱} و نیز تأسیس نهادهای آموزش عالی قرآنی از سوی اوقاف و امور خیریه و حوزه‌های علمیه است. در جداول ۱ تا ۳ اطلاعات مندرج در برنامه‌های مصوب رشته‌های مرتبط با علوم قرآن و حدیث گردآوری و متناسب با هدفگذاری پژوهش حاضر مقوله‌بندی^{۱۲} شده است.^{۱۳}

نگاهی به داده‌های جدول شماره ۱ که مربوط به وضعیت برنامه‌رشته‌های دوره کارشناسی مرتبط با قرآن و حدیث است، نشان می‌دهد که گسترش یافتن برنامه‌های آموزشی قرآنی - حدیثی از اواخر دهه هفتاد و ابتدای دهه هشتاد شمسی اتفاق افتاده و تنوع‌ها در برنامه آموزشی نیز عمدتاً توسط نهادهای اوقاف و حوزه‌های علمیه پیشنهاد و اجرا شده است.

درنگی بر نام برنامه‌رشته‌های آموزشی مصوب (اعم از برنامه‌های منسوخ و فعال) گویای آن است که نهادهای حوزوی-وقفی در آموزش عالی قرآن و حدیث، آنگاه که به دنبال تکمیل و افزایش مطلوبیت آموزش عالی قرآن و حدیث بوده‌اند، بیشتر بر بهره‌مندی عمومی و هدفگذاری مهارتی تأکید داشته‌اند. این هدفگذاری در نام برنامه‌رشته‌هایی همچون «تربیت معلم قرآن کریم» و «فنون قرائت و تلاوت و کتابت قرآن مجید» مشهود است^{۱۴} و نیز در بسنده نکردن به ترکیب آشنای «علوم قرآن و حدیث» و تأکید بر «معارف قرآنی» (اسلامی).

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۷۱

جدول ۱. وضعیت برنامه‌های درسی مصوب عتف، مرتبط با علوم قرآن و حدیث^{۱۵}، دوره کارشناسی پیوسته

وضعیت	ش. جلسه	تاریخ تصویب	مقطع	عنوان برنامه - رشته	مجری	بازگاه نهادی
منسوخ	۱۸۹	۱۳۶۸/۱۲/۲۰	کارشناسی پیوسته	الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث	عتف	دولتی
منسوخ	۳۱۲	۱۳۷۴/۱۱/۸	کارشناسی پیوسته	الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث		
منسوخ	۴۰۶	۱۳۷۹/۱۰/۱۸	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث		
فعال	جلسه ۷۰ کمیسیون برنامه‌ریزی آموزشی	۱۳۹۵/۴/۱۳	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث ^{۱۶}		
منسوخ	ادامه جلسه ۴۱۴ (جلسه فوق‌العاده ۳۳۵ شورای سرپرستان)	۱۳۸۰/۷/۱	کارشناسی پیوسته	تربیت معلم قرآن کریم	دانشگاه علوم و معارف قرآن (دانشگاه‌های علوم قرآنی) ^{۱۷}	حوزوی - غیر انتفاعی
منسوخ		۱۳۸۰/۷/۱	کارشناسی پیوسته	تفسیر قرآن مجید		
منسوخ		۱۳۸۰/۷/۱	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن مجید		
منسوخ		۱۳۸۰/۷/۱	کارشناسی پیوسته	فنون قرائت و تلاوت و کتابت قرآن مجید		
منسوخ	۸۴۰	۱۳۹۲/۵/۲۷	کارشناسی پیوسته	علوم قرآنی گرایش علوم قرآن مجید		
فعال		۱۳۹۲/۵/۲۷	کارشناسی پیوسته	تفسیر قرآن مجید		
فعال	۶۹۲	۱۳۸۷/۷/۶	کارشناسی پیوسته	علوم و معارف قرآن ^{۱۸}		
منسوخ	۳۹۲	۱۳۷۹/۱/۲۸	کارشناسی پیوسته	علوم اسلامی - علوم قرآن و حدیث		
فعال	به استناد ج. ۸۱۲ مورخ ۹۵/۱۱/۲۳	۱۳۹۷/۱۱/۱۱	کارشناسی پیوسته	علوم اسلامی - علوم قرآن و حدیث		

منسوخ	۳۷۳	۱۳۷۸/۱/۲۹	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث، گرایش علوم قرآن	نامشخص ۱۹
منسوخ		۱۳۷۸/۱/۲۹	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث، گرایش علوم حدیث	
منسوخ		۱۳۷۸/۱/۲۹	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث، گرایش تاریخ اسلام	
منسوخ		۱۳۷۸/۱/۲۹	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث، گرایش علوم رجال و تراجم	
فعال	۵۱۷	۱۳۸۳/۵/۱۷	کارشناسی پیوسته	علوم قرآن و حدیث	نامشخص ۲۰
منسوخ	۵۳۵	۱۳۸۳/۱۱/۳	کارشناسی پیوسته	علوم حدیث	
فعال	۳۷۰	۱۳۷۷/۱۱/۱۸	کارشناسی پیوسته	معارف اسلامی و علوم قرآنی (ضمن برنامه درسی کارشناسی معارف اسلامی در ۱۲ رشته)	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
فعال	۵۵۶	۱۳۸۴/۵/۲۲	کارشناسی پیوسته	معارف قرآن کریم	دانشکده معارف قرآنی اصفهان، غیر انتفاعی

داده‌های جداول ۲ و ۳ که مربوط به وضعیت برنامه-رشته‌های کارشناسی ارشد و دکتری حوزه قرآن و حدیث است، میزان تخصصی‌شدگی و گرایش‌های علمی-پژوهشی رشته را در سطوح تحصیلات تکمیلی بازتاب می‌دهد. آنچه مشهود است در بدنه رشته دانشگاهی «علوم قرآن و حدیث» تخصصی‌شدگی اتفاق نیفتاده است، چنانکه در سطح کارشناسی ارشد و دکتری، عنوان رشته و چنانکه در ادامه خواهیم دید برنامه آموزشی-پژوهشی ناظر به مجموعه کلان علوم قرآن و حدیث است. بر خلاف سازمان آموزش دولتی، جزئی شدن در موضوعات و گرایش‌های تخصصی حوزه علوم قرآن و حدیث، بیشتر در سامانه‌های آموزشی‌ای که توسط نهادهای حوزوی و وقفی طراحی شده، اتفاق افتاده است.

مواضع تخصصی‌شدگی و تفکیک گرایش‌های تخصصی، چه در مجموعه گرایش‌های کارشناسی ارشد «نهج البلاغه» که توسط وزارت عتف اجرا می‌شود و چه در سازمان‌های آموزشی حوزوی، نگاه و انتظار غالب همچنان، عمومی‌سازی دانش و استنباط آموزه‌ها و

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۷۳

معارف قرآن و حدیث است. به عنوان نمونه‌های روشن باید از گرایش‌های سه‌گانه رشته «نهج‌البلاغه» (۱. اخلاق و تربیت فردی و اجتماعی، ۲. اجتماعی، سیاسی و حقوق عمومی، ۳. اصول‌الدین و معارف علوی) یاد کرد و نیز رشته‌هایی مانند «معارف قرآن»، «علوم و معارف قرآنی، گرایش تفسیر اجتماعی»، «علوم و فنون قرائات»، «علوم و معارف نهج‌البلاغه» و «مدرسی معارف قرآن و حدیث» که توسط سازمان حوزه برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود. اجرای کارشناسی ارشد «علوم قرآن و حدیث» توسط سازمان عقیدتی-سیاسی سپاه نیز در این میان جالب توجه است و با توجه به شأن نهاد مجری انتظار می‌رود با محوریت نگاه استنباطی و عمومی‌سازی دانش قرآن و حدیث باشد.

جدول ۲. وضعیت برنامه‌های درسی مصوب عتف، مرتبط با علوم قرآن و حدیث^۱، دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته

مشأله/نهاد	مجری	عنوان برنامه-رشته	مقطع	تاریخ تصویب	ش. جلسه	وضعیت
دانشگاه	دانشگاه	الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث	کارشناسی ارشد ناپیوسته	۱۳۷۰/۱۰/۱	۲۳۰	منسوخ
		علوم اسلامی، گرایش علوم قرآنی و حدیث	ک. ارشد ناپیوسته	۱۳۷۳/۶/۶	۲۸۱	منسوخ
		علوم قرآن و حدیث	ک. ارشد ناپیوسته	۱۳۷۹/۱۰/۱۸	۴۰۶	منسوخ
		علوم قرآن و حدیث	ک. ارشد ناپیوسته	۱۳۹۶/۲/۲۰	به استناد ج. ۸۲ مورخ ۹۵/۱۱/۲۳	فعال
		نهج‌البلاغه (با سه گرایش: ۱) اخلاق و تربیت فردی و اجتماعی، ۲) اجتماعی، سیاسی و حقوق عمومی، ۳) اصول‌الدین و معارف علوی)	ک. ارشد ناپیوسته	۱۳۸۰/۷/۱	ادامه ج. ۴۱۴ (جلسه فوق‌العاده ۳۳۵ شورای سرپرستان)	فعال

۷۴ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۶، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۱

حوزوی - خیرالتفاحی	دانشگاه قرآن و حدیث	علوم حدیث، گرایش نهج البلاغه	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۴/۴/۱۸	۵۵۱	منسوخ
		علوم حدیث، گرایش نهج البلاغه	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۴۰۰/۳/۱۸	۱۳	فعال
		علوم و معارف نهج البلاغه	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۸/۲/۲۶	۷۱۹	منسوخ
		علوم و معارف نهج البلاغه	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۴۰۰/۶/۲	۱۵	فعال
	جامعه المصطفی العالمیه	ادبیات قرآنی	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۹۰/۲/۱۰	۷۸۰	فعال
		تفسیر و علوم قرآن	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۳/۱۲/۸	۵۳۸	منسوخ
		تفسیر و علوم قرآن	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۴۰۰/۷/۱۱	۱۶۰	فعال
		علوم و فنون قرائات	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۴/۴/۴	۵۵۰	منسوخ
	گروه ۲۲	علوم قرآنی و حدیث (ضمن برنامه درسی کارشناسی ارشد علوم اسلامی در ۵ رشته)	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۷۳/۶/۶	۲۸۱	فعال
		گروه ۳۳	تفسیر قرآن مجید	ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۰/۱۰/۲۳	۴۱۴
	علوم قرآن		ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۸۰/۱۰/۲۳	۳۳۶	منسوخ
	معارف قرآن		ک. ارشد نایب‌رسته	۱۳۷۹/۱۰/۱۸	۴۰۶	منسوخ

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۷۵

فعال	۳۱۳	۱۳۷۴/۱۲/۶	ک. ارشد نایب‌سته	علوم قرآنی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)	
منسوخ	۷۹۶	۱۳۹۰/۱۲/۴	ک. ارشد نایب‌سته	علوم و معارف قرآن، گرایش تفسیر اجتماعی	دانشگاه قرآن و حدیث	
فعال	۱۴	۱۴۰۰/۴/۱	ک. ارشد نایب‌سته	علوم و معارف قرآن، گرایش تفسیر اجتماعی		
فعال	۸۳۸	۱۳۹۲/۴/۳۰	ک. ارشد نایب‌سته	علوم قرآنی، گرایش ادبی	دانشگاه معارف قرآن اوقاف،	
فعال		۱۳۹۲/۴/۳۰	ک. ارشد نایب‌سته	علوم قرآنی، گرایش اعجاز		
فعال		۱۳۹۲/۴/۳۰	ک. ارشد نایب‌سته	علوم قرآنی، گرایش مستشرقان		
فعال	۵۳۲	۱۳۸۳/۱۰/۱۲	ک. ارشد نایب‌سته	فقه و معارف اسلامی، گرایش قرآن، گرایش (ضمن برنامه ک. ارشد فقه و معارف اسلامی در ۸ گرایش)	مرکز جهانی علوم اسلامی	
فعال	به استناد نامه ۹۶/۳۲۷	۱۳۹۶/۷/۱۳	ک. ارشد نایب‌سته	مدرسی معارف قرآن و حدیث	دانشگاه معارف اسلامی	
فعال	به استناد ج. ۸۸۲ مورخ ۹۵/۱۱/۲۳	۱۳۹۵/۱۱/۲۳	ک. ارشد نایب‌سته	علوم قرآن و حدیث	مرکز آموزش عالی تربیت مربی عقیدتی - سیاسی سپاه	نظامی - حوزوی ۳۴

در مجموعه برنامه-رشته‌های دکتری (جدول ۳) نیز غالب برنامه‌های آموزشی-پژوهشی تخصصی شده توسط سازمان حوزه طراحی و پیشنهاد شده است و در این سامان‌دهی تخصصی نیز وجه غالب، رویکرد استنباطی-تفسیری و استفاده از آموزه‌ها و معارف قرآنی است. در این میان، طراحی مجموعه «قرآن و علوم» با ۱۰ گرایش تخصصی و با هدف

پیوندسازی میان‌رشته‌ای و استفاده از آموزه‌های قرآنی در حوزه‌های متنوع علوم انسانی، جالب توجه است.

جدول ۳. وضعیت برنامه‌های درسی مصوب عتف، مرتبط با علوم قرآن و حدیث، دوره دکتری

وضعیت	ش. جلسه	تاریخ تصویب	مقطع	عنوان برنامه-رشته	مجری	منشأ/نهاد
منسوخ	۱۳۰	۱۳۶۹/۴/۱۷	دکتری	علوم قرآن و حدیث	عتف	دولتی
فعال	۴۰۶	۱۳۷۹/۱۰/۱۸	دکتری	علوم قرآن و حدیث		
فعال	به استناد ج. ۸۸۲ مورخ ۹۵/۱۱/۲۳	۱۳۹۶/۱/۳۰	دکتری	علوم قرآن و حدیث		
فعال	۲۸۱	۱۳۷۳/۶/۶	دکتری	علوم قرآنی و حدیث	دانشگاه علوم اسلامی رضوی	حوزوی - غیرانتفاعی
منسوخ	۶۶۶	۱۳۸۶/۱۱/۶	دکتری	قرآن و علوم، با ده گرایش: (۱) اقتصاد، (۲) بهداشت و سلامت، (۳) تاریخ، (۴) حقوق، (۵) روانشناسی، (۶) علوم اجتماعی، (۷) علوم تربیتی، (۸) علوم سیاسی، (۹) مدیریت، (۱۰) نجوم	جامعه المصطفی العالمیه	
فعال	۱۶۰	۱۴۰۰/۷/۱۱	دکتری	قرآن و علوم، با ده گرایش: (۱) اقتصاد، (۲) بهداشت و سلامت، (۳) تاریخ، (۴) حقوق، (۵) روانشناسی، (۶) علوم اجتماعی، (۷) علوم تربیتی، (۸) علوم سیاسی، (۹) مدیریت، (۱۰) نجوم		
فعال	۱۶۰	۱۴۰۰/۷/۱۱	دکتری	قرآن و مستشرقان		
منسوخ	۸۱۵	۱۳۹۱/۹/۳۰	دکتری	قرآن و مستشرقان، با سه گرایش: (۱) علوم قرآن، (۲) مبانی و اصول قرآنی شیعه،		

				۳) معارف قرآن		
فعال	۷۳۶	۱۳۸۸/۸/۲	دکتری	فقه و معارف اسلامی، گرایش تفسیر و علوم قرآن (ضمن برنامه دکتری فقه و معارف اسلامی در ۴ گرایش)	دانشگاه قرآن و حدیث	
فعال	۹۴۵	۱۴۰۰/۵/۱۱	دکتری	قرائات تطبیقی		
منسوخ	۸۰۱	۱۳۹۱/۴/۱۸	دکتری	علوم و معارف نهج البلاغه	دانشگاه معارف اسلامی	
فعال	۱۴	۱۴۰۰/۴/۱	دکتری	علوم و معارف نهج البلاغه		
منسوخ	۵۵۶	۱۳۸۴/۵/۲۲	دکتری	مدرسی معارف اسلامی، گرایش قرآن و متون اسلامی (ضمن برنامه مدرسی معارف اسلامی در ۵ گرایش)	دانشگاه معارف اسلامی	
فعال	۹۲۸	۱۳۹۹/۴/۱	دکتری	مدرسی معارف قرآن و حدیث		
فعال	۲۱۱	۱۳۶۹/۱۰/۳۰	دکتری	علوم قرآن و حدیث	دانشگاه امام صادق (ع)	غیر انتفاعی

در ادامه، می‌کوشیم با تمرکز بر وضعیت مرکزی و پایدار رشته «علوم قرآن و حدیث» (اجرای وزارت عتف) از موقفی نزدیک‌تر به مؤلفه‌های برنامه رشته بنگریم و به توصیف آثار و بازنمود تحولات رشته، در بخش «هدف‌گذاری» و «برنامه درسی» بپردازیم.

۶. هدف‌گذاری رشته علوم قرآن و حدیث (سامانه آموزشی عتف)

از آنجا که دامنه بررسی پژوهش حاضر، وضعیت رشته در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ است، از بررسی وضع آغازین رشته «فرهنگ عربی و علوم قرآنی» می‌گذریم و بر هدف‌گذاری رشته «علوم قرآن و حدیث» (ابتدا به عنوان شاخه‌ای از رشته الهیات و سپس به عنوان رشته‌ای مستقل) در مقاطع مختلف تحصیلی متمرکز می‌شویم. مبنای گردآوری و توصیف اطلاعات، اسناد مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی است.

در جدول شماره ۴ اهداف رشته «علوم قرآن و حدیث» در مقاطع سه‌گانه تحصیلی، آنچنان که در اسناد مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت عتف قید شده، فهرست شده است.

جدول ۴. اهداف مندرج در برنامه درسی مصوب مقطع کارشناسی،
کارشناسی ارشد و دکتری علوم قرآن و حدیث

مقطع	عنوان	اهداف
برنامه کارشناسی	الهیات و معارف اسلامی، شاخه علوم قرآن و حدیث، مصوب ۶۸ (شورا...، ۱۳۶۸، ص ۳-۴) مصوب ۱۳۶۸ نیز: الهیات و معارف اسلامی، شاخه علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۴ (شورا...، ۱۳۷۴، ص ۲)	تربیت اساتید علوم و معارف اسلامی و مربیان علوم اسلامی مورد نیاز دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور از طریق دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری فراهم کردن امکانات برای کسب معلومات با شیوه دانشگاهی برای افرادی که به این کار علاقه دارند ولی مجال و امکانات لازم برای ادامه تحصیل در حوزه‌های علمیه را ندارند. تربیت محقق دانشگاهی در علوم و معارف اسلامی از طریق دوره کارشناسی ارشد و دکتری دیگر نیازهای جمهوری اسلامی از قبیل رایزنی فرهنگی در سفارتخانه‌ها، تبلیغات اسلامی و سیاسی از طریق وزارت ارشاد (با گذراندن دوره‌های خاص آموزشی و عملی)
	علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹ الف، ص ۲)	ارتقا کیفی برنامه‌های درسی ارائه برنامه‌ای متناسب با نیازهای آموزشی روز برقراری تناسب بیشتر بین دروس قرآنی و حدیثی تأکید بر گسترش کمی و کیفی دروس عربی
	علوم قرآن و حدیث، ۹۵ (کمیسیون...، ۱۳۹۵، ص ۱)	توانایی قرائت صحیح، ترجمه و بیان معانی آیات و متون روایی کسب دانش و مهارت‌های لازم برای استفاده از قرآن و حدیث و توانایی مراجعه به متون علمی مرتبط کسب آمادگی و توانمندی لازم جهت ایفای نقش در فعالیت‌های قرآن و عترت در حوزه آموزشی، پژوهشی و تبلیغی-ترویجی.
برنامه کارشناسی ارشد	الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۰ (شورا...، ۱۳۷۰، ص ۲-۳)	تربیت و تأمین مربیان و مدرسان متخصص جهت جذب در دوره‌های کارشناسی و کاردانی دانشگاه‌ها و دیگر مؤسسات آموزش عالی کشور تربیت و تأمین محقق در زمینه مطالعات و تحقیقات اسلامی در رشته‌های قرآن و حدیث، ... تأمین نیروی لازم و متخصص برای خدمت در رایزنی ها و نمایندگی‌های فرهنگی در خارج از کشور فراهم ساختن امکانات برای ارتقای سطح علمی و فرهنگی کارشناسان و صاحب‌منصبان دستگاه‌ها و سازمان‌های دولتی در زمینه مطالعات اسلامی

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۷۹

اهداف	عنوان	مقطع
افزایش امکان گزینش مطلوب‌تر دانشجو برای دوره های دکتری پنج‌گانه الهیات جذب داوطلبان مطالعات و تحقیقات اسلامی از کشورهای دیگر جهان فراهم کردن زمینه و امکانات تحصیل علوم و معارف اسلامی برای علاقه‌مندیانی که امکان کسب این علوم و معارف در حوزه‌های علمیه برای آنان وجود ندارد.	علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹ ب، ص ۱)	
عمق‌بخشی به آموزش‌های قرآن و حدیث ارائه برنامه‌های متناسب با نیازهای آموزشی روز مهیا ساختن زمینه‌های تحقیق و پژوهش برقراری تناسب بین بخش قرآن و حدیث	علوم قرآن و حدیث، مصوب ۹۶ (شورا...، ۱۳۹۶ الف، ص ۲)	
عمق‌بخشی به آموزش‌های قرآن و حدیث ارائه برنامه درسی متناسب با نیازهای آموزشی روز مهیا سازی زمینه‌های تحقیق و پژوهش برقراری تناسب بین دو بخش قرآن و حدیث		
تربیت و تأمین نیروی انسانی لازم و متخصص برای تدریس در دانشکده‌ها و دیگر مؤسسات آموزش عالی تربیت و تأمین پژوهشگر و محقق در زمینه مطالعات عالی اسلامی در رشته‌های مربوطه تأمین نیروی انسانی لازم و متخصص برای رایزنی‌های فرهنگی خارج کشور تربیت متخصصان علوم و معارف اسلامی جهت تأمین مشاورانی صاحب‌نظر در مسائل سیاسی و عقیدتی فراهم ساختن امکانات تحصیل برای آن گروه از علاقه‌مندان که زمینه حضور در حوزه ندارند. جذب داوطلبان مطالعات و تحقیقات اسلامی از کشورهای دیگر جهان فراهم ساختن امکانات علمی و تحقیقاتی برای طرح و اجرای پروژه‌های پژوهشی فردی و گروهی در زمینه تالیف کتب و مقالات و برگزاری سمینارها و کنگره های علمی و پژوهشی	الهیات و معارف اسلامی، (علوم قرآن و حدیث)، مصوب ۶۹ (شورا...، ۱۳۶۹، ص ۳-۵)	برنامه دکتری
ارتقای سطح کیفی برنامه با ارائه سرفصل و منابع جدید متناسب سازی برنامه با نیازهای علمی روز و تواناسازی دانشجو برای پاسخگویی به شبهات جلوگیری از تکرار مباحث با مقاطع قبلی	علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹ ج، ص ۱)	

اهداف	عنوان	مقطع
ایجاد زمینه‌های مناسب برای اجرای پروژه‌های پژوهشی		
تعمیق و توسعه آموزش‌های قرآن و حدیث ارائه برنامه‌های درسی متناسب با نیازهای آموزشی روز تحقق کامل زمینه‌های تحقیق و پژوهش در حوزه قرآن و حدیث دفاع علمی از اصالت قرآن و حدیث در مقابل شبهات جدید تربیت نیروهای متخصص جهت اشتغال علمی در دانشگاه‌های کشور	علوم قرآن و حدیث، مصوب ۹۶ (شورا...، ۱۳۹۶ ب، ص ۱)	

در بخش اهداف برنامه‌های درسی آنچه بیش از همه به عنوان هدف‌گذاری رشته به چشم می‌آید تربیت نیروی انسانی متعهد و آشنا با معارف اسلامی است تا بتواند به عنوان کارگزار جمهوری اسلامی در مشاغل مختلف «آموزشی»، «فرهنگی-تبلیغی» و «سیاسی» ایفای نقش نمایند. غلبه نگاه تربیت کارگزار برای نظام اسلامی در عبارت‌هایی مکرر نظیر «تأمین نیازهای جمهوری اسلامی از قبیل رایزنی فرهنگی در سفارتخانه‌ها، تبلیغات اسلامی و سیاسی» و «فراهم ساختن امکانات برای ارتقای سطح علمی و فرهنگی کارشناسان و صاحب‌منصبان دستگاه‌ها و سازمان‌های دولتی در زمینه مطالعات اسلامی» قابل مشاهده است.

از آن سو، هدف‌گذاری در جهت شکل‌گیری یک نهاد «دانشی-پژوهشی» با کارویژه توسعه دانش قرآن و حدیث، در حاشیه مانده است، زیرا در نگاه سیاست‌گذار، متولی اصلی توسعه دانش الهیات و معارف اسلامی، از جمله علوم قرآن و حدیث، حوزه‌های علمیه است و دانشگاه صرفاً نهادی تبعی، با فرآیند آموزشی-پژوهشی کوتاه‌مدت است برای تربیت نیروی انسانی، از جمله «آن‌ها که فرصت و مجال ادامه تحصیل در حوزه‌های علمیه را ندارند». در پایدارترین برنامه درسی کارشناسی الهیات و معارف اسلامی که قریب دو دهه (تا سال ۱۳۷۹ و مستقل شدن شاخه‌های الهیات) تداوم داشته، به صراحت آمده است:

کلیه اهداف این دوره غیر از هدف‌هایی است که در حوزه‌های علمیه اسلامی تعقیب می‌شود. برای حوزه‌ها دو هدف اساسی وجود دارد که در دانشکده الهیات قابل تأمین نیست: اول، حفظ اصول و روش‌های سنتی بحث و تحقیق در علوم اسلامی و توسعه بخشیدن به این علوم با این روش‌های خاص؛ دوم، تربیت فقیه، فیلسوف، اصولی، مفسر و.....

هر دو هدف «توسعه دانش» و «تربیت دانشمند و محقق حرفه‌ای» در هدفگذاری و کارکرد نهاد دانشگاهی الهیات و معارف اسلامی دیده نشده است.

روشن است که در این نوع هدفگذاری و تقسیم کار که مسئولیت و ایفای نقش در توسعه دانش‌های الهیات را از دانشگاه گرفته است، توقع از رشته دانشگاهی «علوم قرآن و حدیث» توسعه دانش‌های کاربردی و زمینه‌ای برای شناخت قرآن و حدیث نیست، بلکه گسترش «معارف قرآن و حدیث» یعنی آموزه‌های مستنبط از قرآن و حدیث است. این محوریت «معارف» به جای «علوم» در بیان اهداف رشته نیز روشن و آشکار است؛ چنانکه عبارت «تربیت و تأمین نیروی انسانی متعهد و آگاه به فرهنگ و معارف اسلامی» در تعریف و هدف رشته در مقطع کارشناسی مصوب ۱۳۷۹، کارشناسی ارشد مصوب ۱۳۷۹ (و نیز کارشناسی ارشد مصوب ۱۳۹۶) عیناً تکرار شده است. حتی در دوره دکتری، توقع و انتظار، توسعه و تعمیق دانش و تربیت دانشگر و پژوهشگر حرفه‌ای نیست، بلکه «تربیت و تأمین نیروی انسانی متعهد و متخصص در علوم و معارف قرآنی و حدیث» است.

شایان ذکر است در برنامه درسی دوره کارشناسی مصوب ۱۳۹۵ که برنامه‌ای تحولی و برآمده از وضعیت‌سنجی‌ها و بررسی‌های کمیته تحول در مطالعات قرآن و حدیث است، در تعریف رشته آمده است که «دانشجو طی تحصیل در آن با قرآن کریم و حدیث پیامبر (ص) و کلام اهل بیت علیهم السلام مأنوس شده، دانش، روش و مهارت‌های لازم برای دریافت و استفاده مستقیم از قرآن و حدیث و ارائه آن به جامعه را کسب می‌نماید»؛ «رسالت این رشته تأمین بخش قابل توجهی از فعالان نظام توسعه فرهنگ قرآنی در حوزه‌های آموزشی، پژوهشی و تبلیغی - ترویجی است» و «اهداف آموزشی و پرورشی» رشته این‌گونه دیده شده است: (۱) توانایی قرائت صحیح، ترجمه و بیان معانی آیات و متون روایی، (۲) کسب دانش و مهارت‌های لازم برای استفاده از قرآن و حدیث و توانایی مراجعه به متون علمی مرتبط، (۳) کسب آمادگی و توانمندی لازم جهت ایفای نقش در فعالیت‌های قرآن و عترت در حوزه آموزشی، پژوهشی و تبلیغی-ترویجی (کمیسیون...، ۱۳۹۵، ص ۱-۲).

ناگفته پیداست آنچه در عبارت و بیان اهداف آمده را نباید تحقق‌یافته تصور کرد. در سامانه‌های آموزشی به مثابه سامانه‌های انسانی پیچیده، نتایج و خروجی‌های سامانه لزوماً مطابق ایده‌ها و مقاصد اولیه نیستند. آنچه ابتدا قصد شده، در عمل محقق نمی‌شود و آنچه از طراحی سامانه مقصود و متصور نبوده یا دستکم به بیان نیامده بوده، برمی‌آید و محقق می‌شود. پس در

تحلیل سامانه دانشگاهی علوم قرآن و حدیث نیز نباید به خوانش اهداف و سیاست‌های بیان‌شده بسنده کرد.

در ادامه، با ابتنای بر اسناد برنامه‌های درسی مصوب، به خوانش تحلیلی مواد درسی رشته در سامانه آموزشی عتف خواهیم پرداخت.

۷. خوانش تحلیلی برنامه‌های درسی علوم قرآن و حدیث (سامانه آموزشی عتف)

۱.۷ دوره کارشناسی

وضع و سامان برنامه درسی معیاری قابل سنجش برای ارزیابی سامانه رشته و تغییر و تحولات آن است. در نگاه کلان آنچه در برنامه‌ریزی رشته علوم قرآن و حدیث (سامانه آموزشی عتف) مشهود است، عدم تخصصی شدن رشته در تحصیلات تکمیلی و به خصوص تکرار همان عناوین درسی دوره کارشناسی در مقاطع تحصیلات تکمیلی است. حتی در برنامه دوره دکتری مصوب ۱۳۷۹ «جلوگیری از تکرار مباحث با مقاطع قبلی» به عنوان یکی از اهداف برنامه یاد شده است (جدول ۳) اما در عمل نه در این برنامه و نه حتی در برنامه مصوب ۱۳۹۶ تخصصی شدن رشته، دستکم در حد تفکیک گرایش‌های «علوم قرآن» و «علوم حدیث» اتفاق نیفتاده است. البته در برنامه «تجمیع و بازنگری رشته» که توسط کمیته تحول در مطالعات قرآن و حدیث، برای مقطع کارشناسی تدوین و در سال ۱۳۹۵ تصویب شد، در کنار دروس پایه (۳۲ واحد) و دروس تخصصی مشترک (۵۶ واحد)، شش مجموعه اختیاری (هر کدام ۳۵ واحد) به عنوان دروس گرایشی پیش‌بینی شده است.^{۲۵}

باین‌همه این روند تحولی در تخصصی شدن آموزش‌ها و پوشش دادن طیف متنوعی از گرایش‌ها، گویا از سوی سازمان دانشگاهی علوم قرآن و حدیث با اقبال مواجه نشده است. در قریب به اتفاق دانشگاه‌ها صرفاً به ارائه مجموعه اختیاری مطالعات قرآن بسنده شده است؛ مجموعه‌ای که در کنار دروس پایه و تخصصی، سازنده سامانه آموزشی آشناتر و هماهنگ‌تری با سامانه آموزشی پیشینی علوم قرآن و حدیث است؛ از باب نمونه می‌توان به برنامه آموزشی دانشگاه پیام نور به عنوان فراگیرترین سازمان آموزش عالی اشاره کرد که پس از ۳ سال (۱۳۹۵-۱۳۹۸) ارائه دو مجموعه اختیاری مطالعات قرآن و مطالعات حدیث، از سال ۱۳۹۸ به ارائه مجموعه مطالعات قرآن بسنده کرده است.^{۲۶} همچنین در تألیف متون درسی مورد نیاز مجموعه‌های اختیاری که به سفارش مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی

کشور (زیرمجموعه عتف) و توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه قرآن و حدیث انجام شده است، در کنار تألیف متون درسی پایه و تخصصی، اهتمام غالب بر تأمین متون درسی مجموعه اختیاری مطالعات قرآن بوده است. و البته عدم اقبال به مسیر آموزشی پیش‌بینی شده در برنامه تحولی دوره کارشناسی که با هدف پاسخگویی به طیف متنوعی از گرایش‌های آموزشی و نیز روزآمد شدن آموزش‌ها تدارک شده است (از باب نمونه پیش‌بینی دو درس معاشناسی ۱ و ۲)^{۳۷}، مهم‌ترین نمودش در ادامه نیافتن برنامه تحول در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری است. آن مسیر آموزشی تحولی دوره کارشناسی، عملاً در دوره کارشناسی ارشد و دکتری کنار گذاشته شده است. یک سال پس از تصویب برنامه تحولی کارشناسی، در سال ۱۳۹۶ وزارت عتف برنامه بازنگری شده دانشگاه تهران در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری را تصویب و به دانشگاه‌ها ابلاغ کرد؛ برنامه‌ای که با انفصال تام از برنامه تحولی دوره کارشناسی و با اندک تغییرات کاهشی در تعداد واحدهای آموزشی، ادامه همان برنامه آموزشی مصوب ۱۳۷۹ است (شورا...، ۱۳۹۶ الف، ص ۵-۷؛ شورا، ۱۳۹۶ ب، ص ۴-۶).

در جدول شماره ۵ مواد درسی دوره کارشناسی مصوب ۱۳۶۸، ۱۳۷۴، ۱۳۷۹ و ۱۳۹۵ در ده دامنه موضوعی رده‌بندی شده و وزن آموزشی هر رده موضوعی بر اساس تجمیع واحدها مشخص شده است. در خصوص برنامه تحولی مصوب ۱۳۹۵ مجموعه دروس پایه، دروس تخصصی و دروس مجموعه اختیاری مطالعات قرآن (با توجه به توضیحاتی که در باب غلبه انتخاب و اجرای این مجموعه اختیاری از سوی دانشگاه‌ها گفته شد) رده‌بندی شده است.

جدول ۵. سامان مواد درسی در برنامه‌های مصوب دوره کارشناسی علوم قرآن و حدیث (سامانه عتف)

دامنه موضوعی	کارشناسی الهیات و معارف اسلامی، شاخه علوم قرآن و حدیث، مصوب ۶۸ (شورا...، ۱۳۶۸، ص ۸-۱۰)			کارشناسی الهیات و معارف اسلامی، شاخه علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۴ (شورا...، ۱۳۷۴، ص ۴ و ۷)			کارشناسی علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹ الف، ص ۴-۷)			کارشناسی علوم قرآن و حدیث، مصوب ۹۵، (دروس پایه، تخصصی و مجموعه اختیاری مطالعات قرآن) (کمیسیون...، ۱۳۹۵، ص ۵-۱۳)			
	عنوان درس	واحد درسی	واحد در دامنه موضوعی	عنوان درس	واحد درسی	واحد در دامنه موضوعی	عنوان درس	واحد درسی	واحد در دامنه موضوعی	عنوان درس	واحد درسی	واحد در دامنه موضوعی	
(۱) زبان و ادبیات عرب- (صرف و نحو، متن خوانی، مکالمه و...)	آموزش زبان عربی	۱۲	۴۰	صرف و نحو و کاربرد	۱۶	۴۱	صرف و نحو	۱۴	۵۳	صرف کاربردی	۴	۲۴	
	آشنایی با متون کلاسیک صرف و نحو	۸		اعراب قرآن	۲		تجزیه و ترکیب	۴		نحو کاربردی	۸		
	متن خوانی	۶		قرائت و درک مفاهیم متون فقهی و تفسیری	۲		اعراب قرآن	۴		کارگاه قرائت و ترجمه قرآن	۴		
				قرائت و درک مفاهیم متون عرفانی	۲		ترجمه عربی به فارسی	۴		قرائت و ترجمه متون تخصصی	۴		
					انشاء		۲						

			۲	قرائت متون علوم قرآنی و تفسیری		۲	قرائت و درک مفاهیم متون معاصر			
			۲	قرائت و درک متون حدیث و سیره		۴	ترجمه عربی به فارسی و فارسی به عربی		۲	ترجمه از عربی به فارسی
			۲	قرائت متون ادبی قبل و بعد از اسلام		۶	علوم بلاغت		۶	علوم بلاغت
			۲	قرائت متون معاصر و مطبوعات		۲	قرائت مطبوعات و استفاده از رادیو و تلویزیون		۲	گوش دادن به سخنرانی‌ها و اخبار رادیو
			۴	مکالمه زبان عربی و آزمایشگاه		۳	مکالمه و محاضره		۲	مکالمه بر اساس متون کلاسیک
			۸	علوم بلاغت						
			۲	تأثیر قرآن کریم در پیدایش علوم ادبی		۲	تأثیر قرآن کریم در پیدایش علوم ادبی		۲	تأثیر قرآن کریم در پیدایش علوم ادبی
			۴	علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی قرآن						

۲	۲	مهارت‌های آموزش و ترویج قرآن	۳	۲	تجوید و آداب تلاوت			۲	۲	تجوید و آشناسی عربی	۲	تجوید و آداب تلاوت	
				۱	سبک‌های تلاوت و حفظ قرآن								
۲۴	۱۰	تفسیر ترتیبی قرآن	۲۲	۱۶	تفسیر قرآن	۱۸	۱۲	تفسیر قرآن کریم	۲۲	۱۶	تفسیر قرآن کریم	۳	تفسیر و تاریخ تفسیر
	۲	مآخذشناسی تفاسیر قرآن		۲	تاریخ تفسیر		۶	تاریخ تفسیر قرآن کریم		۶	تاریخ تفسیر قرآن کریم		
	۲	اصول و مقدمات تفسیر		۲	اصول و مقدمات تفسیر								
	۲	روش‌های تفسیری		۲	شیوه‌های تفسیری								
	۴	تفسیر موضوعی قرآن											
	۲	قصص انبیا در قرآن و عهدین											
	۲	تفسیر ساختاری قرآن کریم											
۲۰	۲	تاریخ کتابت قرآن و قرائات (تاریخ قرآن)	۱۴	۲	تاریخ قرآن	۱۶	۴	تاریخ قرآن	۱۶	۴	تاریخ قرآن	۴	تاریخ و علوم قرآن
	۸	علوم قرآنی		۱۰	علوم قرآنی		۱۲	علوم قرآنی		۱۲	علوم قرآنی		

	۲	مفردات قرآن		۲	مفردات قرآن								
	۲	روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن											
	۲	زبان قرآن											
	۲	تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب											
	۲	جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر											
۲۰	۲	تاریخ حدیث	۱۶	۴	تاریخ حدیث	۱۰	۲	تاریخ حدیث	۱۰	۲	تاریخ حدیث	۵	تاریخ و علوم حدیث
	۲	مصطلح الحدیث		۲	درایه الحدیث		۲	درایه الحدیث		۲	درایه الحدیث		
	۸	فقه الحدیث		۴	فقه الحدیث		۴	فقه الحدیث		۴	فقه الحدیث		
	۲	مأخذشناسی حدیث		۲	جوامع حدیثی								
	۲	شناخت نهج البلاغه		۴	نهج البلاغه		۲	مروری بر نهج البلاغه		۲	مروری بر نهج البلاغه		
	۲	آشنایی با صحیفه سجادیه، ادعیه و زیارات مأثوره											
	۲	رابطه قرآن و سنت											

۲	۲	تاریخ تحلیلی اسلام	۴	۴	تاریخ اسلام	۶	۴	تاریخ اسلام	۸	۴	تاریخ اسلام	۶	تاریخ و فرهنگ اسلام
													۲
۴	۲	کلیات فقه و مبانی حقوق اسلامی	۱۰	۲	مبانی اصول فقه	۱۴	۲	مبانی فقه و اصول	۱۴	۲	مبانی فقه و اصول	۷	آشنایی با علوم فقه، کلام، فلسفه و عرفان
				۲	مبانی فقه		۶	فقه مقدماتی		۶	فقه مقدماتی		
	۲	کلام اسلامی		۴	عقاید		۴	کلام		۴	کلام		
				۲	آشنایی با کلیات علوم اسلامی		۲	آشنایی با کلیات علوم اسلام (عرفان و فلسفه)		۲	آشنایی با کلیات علوم اسلام (عرفان و فلسفه)		

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۸۹

۲۱	۲	منطق	۴	۲	منطق	۶	۴	منطق	۶	۴	منطق	۸) منطق و روش تحقیق
	۲	روش تحقیق در علوم قرآن و حدیث		۲	روش تحقیق		۲	متدولوژی (روش تحقیق)		۲	متدولوژی (روش تحقیق)	
	۴	معناشناسی ^{۲۸}										
	۲	آیین نگارش متون علمی										
	۲	آیین ویرایش متون علمی										
	۲	کتاب‌شناسی و مآخذشناسی علوم اسلامی با تکیه بر مطالعات قرآن و حدیث										
	۲	روش‌شناسی مطالعات قرآنی بینارشته‌ای										
	۱	مراکز پژوهش قرآن و حدیث ایران و جهان										
	۲	هندسه دانش‌های قرآنی و حدیثی										
	۲	رایانه و فضای مجازی										
۲	-	۲	-	۴	۲	مبانی جامعه‌شناسی	۴	۲	مبانی جامعه‌شناسی	۹) انسانیت و علوم اجتماعی		

چنانکه پیداست قسمت‌های رنگی شده‌ی جدول، نشان دهنده دو نوع تغییر از جنس افزایش یا حذف یک محتوای درسی است. در اینجا فارغ از اینکه بخواهیم وارد بررسی تک‌تک این تغییرات بشویم، بیشتر بر آن نقاطی از تغییرات تمرکز می‌کنیم که از حیث کمی (تعداد درس/واحد) یا کیفی (نوع محتوا) برجسته‌اند؛ به طور مشخص آنجا که وزن و کمیت تغییرات زیاد و چشمگیر است، یا آنجا که تغییر گرچه از حیث کمی مشهود نیست، از حیث کیفی و جهت‌گیری آموزشی قابل توجه و اثرگذار است.

نتایج و گزاره‌های توصیفی زیر از چنین نگاهی برآمده است:

۱) در دامنه موضوعی نخست که به «زبان و ادبیات عرب» اختصاص دارد، بیشترین تعداد واحد آموزشی مربوط به برنامه درسی ۱۳۷۹ است، یعنی اولین برنامه‌ای که علوم قرآن و حدیث را به عنوان رشته‌ای مستقل می‌بیند. و کمترین تعداد واحد آموزشی به برنامه تحولی ۱۳۹۵ اختصاص دارد.

۲) در دامنه موضوعی دوم که به «تجوید و آداب تلاوت» اختصاص دارد تغییر بیشتر از جنس کیفی است. دستکم با توجه به تغییری که در انتخاب عنوان درس‌ها اتفاق افتاده می‌توان گفت انتخاب عنوان درسی «تجوید و آواشناسی عربی» (برنامه ۱۳۶۸) که دانش سنتی تجوید را در پیوند با علم نوین آواشناسی قرار داده، مبتنی بر رویکردی علمی-تخصصی است و از آن سو انتخاب عناوین درسی همچون «آداب یا سبک تلاوت و حفظ قرآن» و یا «آموزش و ترویج قرآن» مبتنی بر رویکرد ترویج دانش و گسترش مهارت عمومی است.

۳) در دامنه موضوعی سوم که به «تفسیر و تاریخ تفسیر» اختصاص دارد، از برنامه ۱۳۷۹ به بعد توجه به محتوای «روش تفسیر» به نحو مشهودی افزایش یافته است. تفکیک محتوای آموزشی «تفسیر ترتیبی» از «تفسیر موضوعی» و افزودن محتوای «تفسیر ساختاری» و «قصص انبیا» در برنامه ۱۳۹۵ نیز نمودی دیگر از توجه مضاعف به مسئله شیوه‌های تألیف و تدوین تفسیری است.

۴) دامنه موضوعی چهارم، «تاریخ و علوم قرآن»، در سیر برنامه‌های درسی، پایداری و ثبات نسبی داشته است. تا قبل از برنامه تحولی ۱۳۹۵، تنها تغییر، افزوده شدن درس «مفردات قرآن» در برنامه درسی ۱۳۷۹ بوده است. در برنامه ۱۳۹۵ نیز همچون برنامه‌های پیش از آن، وزن عمده آموزش بر درس‌های علوم قرآنی (بدون بازنمود مسائل در عنوان درس)، تاریخ قرآن و مفردات قرآن متمرکز است. افزودن درس «روش‌ها و شیوه‌های تدبر در قرآن» ظاهراً بازنمودی از انتظارات عمومی جامعه مخاطبان رشته است، درس «زبان قرآن» تنها نمونه بازنمود مسئله‌ای

علوم قرآنی در عنوان و هدفگذاری درس است و بالاخره درس‌های «تاریخ استشراق و سیر تحول مطالعات قرآنی در غرب» و «جریان‌شناسی مطالعات قرآنی معاصر» نمودی از توجه به مطالعات روزآمد در حوزه مطالعات قرآنی است.

۵) دامنه موضوعی پنجم، «تاریخ و علوم حدیث»، در سیر برنامه‌های درسی، نسبتاً پایدار مانده است.

۶) در دامنه موضوعی ششم، «تاریخ و فرهنگ اسلام»، چشمگیرترین تغییر، از ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۵، کاهش واحدهای درسی به سطح یک‌چهارم و حذف دروس مرتبط با تاریخ فرهنگ اسلامی است. آن محتوای آموزشی که برآمده از ضرورت نگرش تاریخی فرهنگی نزد جمعی از متقدمان و بنیان‌گذاران رشته، همچون محمد واعظزاده خراسانی، محمود رامیار و آذرتاش آذرنوش بوده، به تدریج کنار رفته است.

۷) در دامنه موضوعی هفتم، «آشنایی با فقه، کلام، فلسفه و عرفان»، تغییر مشهود از جنس کاهش واحدهای درس فقه (از ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۵)، تقلیل علم «کلام اسلامی» به آموزه‌های عقایدی (برنامه ۱۳۷۹) و حذف محتوای آموزشی آشنایی با علوم فلسفه و عرفان (از برنامه ۱۳۹۵) است.

۸) دامنه موضوعی هشتم، «منطق و روش تحقیق»، در برنامه‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۹، ثابت و پایدار مانده (با اندک کاهشی در تعداد واحدها)، اما بیشترین تغییر و تحول را در برنامه ۱۳۹۵ داشته است. افزایش چشمگیر دروس مرتبط با روش پژوهش و نگارش علمی در حوزه قرآن و حدیث تا بدانجا است که می‌تواند شاخص تمایز کلی برنامه ۱۳۹۵ نیز باشد.

۹) در دامنه موضوعی نهم، «انسانیات و علوم اجتماعی»، تغییر مشهود، حذف درس مبانی جامعه‌شناسی از برنامه ۱۳۷۹ به بعد است. محتوای آموزشی‌ای که تنها زمینه آشنایی دانشجویان علوم قرآن و حدیث با نگاه و روش علوم انسانی تجربی (با محوریت پژوهش پیمایشی) بوده، از برنامه درسی ۱۳۷۹ به بعد حذف شده است. طرفه آنکه در برنامه تحولی ۱۳۹۵ که نیم‌نگاهی به مطالعات میان‌رشته‌ای و استنباط آموزه‌های مدرن از قرآن و حدیث دارد^{۲۹} نیز، این محتوای آموزشی در برنامه دروس پایه و تخصصی همچنان محذوف است.^{۳۰}

۱۰) دامنه موضوعی دهم، «زبان تخصصی»، در سیر برنامه‌های درسی ثبات نسبی داشته است (جز کاهش تعداد واحدها در برنامه ۱۳۹۵).

۲.۷ دورهٔ کارشناسی ارشد

در جدول شماره ۶ مواد درسی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث (سامانه آموزشی عتف)، مصوب ۱۳۷۰ و ۱۳۷۹ تطبیق و رده‌بندی شده است. داده‌های برنامه‌بازنگری ۱۳۹۶ نیز گرچه از دامنه زمانی تحقیق حاضر بیرون است، برای بازنمایی کامل‌تر سیر برنامه‌درسی بررسی و رده‌بندی شده است. از تغییرات جزئی در افزایش یا کاهش مواد درسی که بگذریم، در نگاه کلی، سیر برنامه‌درسی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث در بازه زمانی قریب به سه دهه، ثابت و پایدار مانده است. به جز روند کاهشی تعداد واحدهای درسی، به خصوص در برنامه ۱۳۹۶، برخی از تغییرات کیفی در افزودن یا حذف مواد درسی نیز جالب توجه است؛ از جمله توجه به مطالعات عهدینی با افزوده شدن درس «مقایسه بین قرآن و کتب آسمانی گذشته» در برنامه درسی ۱۳۷۹، انصراف توجه از معرفی مطالعات جدید با حذف درس «بررسی آراء و نظرات جدید در حوزه قرآن و حدیث» در برنامه ۱۳۹۶ و کاستن تدریجی وزن درس «زبان تخصصی» تا سطح اختیاری کردن در برنامه ۱۳۹۶ است.

مهم‌تر و شاید عجیب‌تر از این دو مورد، فقدان ماده درسی مرتبط با روش تحقیق در برنامه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۷۹ و اختیاری بودن آن در برنامه ۱۳۹۶ است؛ آنچه که در دوره کارشناسی ارشد به مثابه آغاز دوره تعمیق دانش و مشق پژوهش، امری غریب به نظر می‌رسد. در کنار این داده‌ها، باید به افزوده شدن عنوان درسی «عقاید اسلام از قرآن و حدیث» در برنامه درسی ۱۳۷۹ اشاره کرد؛ انتخابی که مبتنی بر نگاهی آموزه‌محور و در جست‌وجوی استخراج و استفاده از معارف عقیدتی قرآن و حدیث است، به جای آنکه مبتنی بر زاویه دید کلامی-فلسفی و ناظر به مسائل زبان قرآن و حدیث (ذیل مسئله فلسفی زبان دین) باشد.

در کنار این موارد و پیش از اینها، باید به کلیت سامان آموزشی دوره کارشناسی ارشد توجه داشت که اساساً فاقد تفکیک تخصصی و طراحی مجموعه درس‌های گرایشی است. اینها همه حاکی از آن است که دستکم در سطح بازنمود یافته در سامانه درسی، رشته علوم قرآن و حدیث در سطح کارشناسی ارشد، در مسیر معارف‌گرایی (و نه علم‌گرایی و تخصص‌گرایی) حرکت کرده است.

جدول ۶. سامان مواد درسی در برنامه‌های مصوب دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث
(سامانه عتف)

کارشناسی ارشد الهیات و معارف اسلامی، شاخه علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۰ (شورا...، ۱۳۷۰، ص ۵)		کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹، ب، ص ۳-۴)		کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، بازنگری ۹۶ (شورا...، ۱۳۹۶ الف، ۶-۷)	
دایره موضوعی	عنوان درس	واحد درسی	واحد در دایره موضوعی	عنوان درس	واحد درسی
۱) تاریخ و علوم قرآن	تاریخ قرآن	۲	۱۴	تاریخ قرآن	۲
	علوم قرآنی	۸		علوم قرآنی	۶
	مفردات قرآن	۴		مفردات قرآن	۲
				بررسی آراء و نظرات جدید در حوزه قرآن و حدیث	۲
				مقایسه بین قرآن و کتب آسمانی گذشته	۲
۲) تفسیر و روش تفسیر	تفسیر قرآن	۶	۸	تفسیر قرآن کریم	۴
				تفسیر آیات مشکل قرآن (اختیاری)	۲

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۹۵

	۲	روش‌ها و مکاتب تفسیر قرآن		۲	روش‌های تفسیری		۴	روش‌های تفسیری	
۱۰	۲	فقه الحدیث	۸	۲	فقه الحدیث	۶	۲	فقه الحدیث	۳) تاریخ و علوم حدیث
	۲	تاریخ حدیث		۲	تاریخ حدیث		۴	تاریخ و حدیث	
	۲	علم رجال		۲	علم رجال (پیش‌نیاز)				
	۲	نقش حدیث در علوم اسلامی (اختیاری)		۲	جایگاه حدیث در علوم مختلف (پیش‌نیاز)				
	۲	تفسیر نهج البلاغه							
۶	۲	زبان تخصصی (اختیاری)	۶	۲	زبان تخصصی (پیش‌نیاز)	۴	۴	زبان خارجی	۴) دیگر
	۲	نحو عالی (اختیاری)		۲	بررسی متون تخصصی از جهت فن اعراب و ترجمه				
	۲	روش تحقیق و مآخذشناسی (اختیاری)		۲	عقاید اسلام از قرآن و حدیث (پیش‌نیاز)				

۳.۷ دوره دکتری

در جدول شماره ۷ مواد درسی دکتری علوم قرآن و حدیث (سامانه آموزشی عتف)، مصوب ۱۳۶۹ و ۱۳۷۹ تطبیق و رده‌بندی شده است. داده‌های برنامه بازنگری ۱۳۹۶ نیز گرچه از دامنه زمانی تحقیق حاضر بیرون است، برای بازنمایی کامل‌تر سیر برنامه درسی بررسی و رده‌بندی شده است. با صرف نظر از تغییرات خرد در برخی از مواد درسی، برنامه درسی دکتری علوم قرآن و حدیث، نظیر برنامه کارشناسی ارشد، سیری نسبتاً پایدار داشته و همچنان فاقد هر گونه تفکیک تخصصی و مجموعه درس‌های گرایشی است.

در تغییرات خرد مربوط به افزایش یا کاهش مواد درسی، موارد زیر در خور توجه است: دو ماده درسی «اعجاز قرآن» و «زبان قرآن» هر دو سرشت و خاستگاهی کلامی و سابقه مباحثاتی دیرین در تراث اسلامی دارند، اما سرنوشتی متفاوت در برنامه‌های درسی پیدا کرده‌اند. اولی در برنامه ۱۳۶۹ بوده، از برنامه ۱۳۷۹ حذف و به برنامه ۱۳۹۶ بازگشته است و دومی به برنامه ۱۳۷۹ افزوده شده و از برنامه ۱۳۹۶ حذف شده است.

درس‌های «نقد و بررسی آثار معاصران در باره قرآن»، «نقد و بررسی آثار معاصران در باره حدیث» و درس «بررسی تطبیقی موضوعات در قرآن و عهدین» ظاهراً به تبع علائق و جریان‌های جدید مطالعاتی در برنامه ۱۳۷۹ گنجانده شده‌اند، اما جالب آنجا است که در برنامه ۱۳۹۶ سرنوشت متفاوتی یافته‌اند. اولی و دومی به صورت اختیاری درآمده و سومی از برنامه درسی حذف شده است. این در حالی است که اتفاقاً از ابتدای دهه ۱۳۹۰ جریان‌های مطالعاتی نوین در حوزه قرآن و حدیث رونقی افزون‌تر یافته و به دلیل ترجمه گسترده‌تر آثار محققان به زبان‌های اروپایی^{۳۱}، گسترش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، اقبال به زمینه‌های پژوهشی جدید در فضای مطالعات قرآن و حدیث ایران دوچندان شده است.

به جز انصراف توجه از زمینه‌های نوین علمی-پژوهشی در برنامه ۱۳۹۶، نشانه‌های دیگری از تقلیل وزن «علوم قرآن و حدیث» در شاکله مباحثات سنتی آن و در مقابل، تقویت رویکرد آموزه‌محوری در برنامه ۱۳۹۶ دیده می‌شود. از جمله باید اشاره کرد به جبرانی (غیر ضروری) کردن مواد درسی «تاریخ قرآن» و «فقه الحدیث»، اختیاری کردن «نقد و تحقیق مکاتب تفسیری»، تقلیل واحدهای مواد درسی مرتبط با جوامع حدیثی و البته افزودن درس «قرآن و نیازهای انسان معاصر» به صورت اختیاری؛ درسی که نیم‌نگاهی به معاصریت و روزآمدی دارد، اما مشخصاً مبتنی بر رویکرد آموزه‌محوری و استخراج معارف قرآن و حدیث پیشنهاد شده است.

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۹۷

جدول ۷. سامان مواد درسی در برنامه‌های مصوب دوره دکتری علوم قرآن و حدیث (سامانه عتف)

دکتری الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث، مصوب ۶۹ (شورا...، ۱۳۶۹، ص ۷)		دکتری علوم قرآن و حدیث، مصوب ۷۹ (شورا...، ۱۳۷۹، ج، ص ۳)		دکتری علوم قرآن و حدیث، بازنگری ۹۶ (شورا...، ۱۳۹۶، ب، ص ۴-۶)	
واحد در دامنه موضوعی	واحد درسی	عنوان درس	واحد در دامنه موضوعی	واحد درسی	عنوان درس
۱۴	۲	اعجاز قرآن کریم	۱۰	۲	-
	۲	نقد قرائات		۲	قرائت، تاریخ و فنون آن
	۲	تاریخ قرآن کریم (جبرانی) ^{۳۲}		۲	زبان قرآن
	۲	علوم قرآنی ۲ (جبرانی)			
	۲	نقد آراء معاصران درباره قرآن کریم (اختیاری) ^{۳۳}		۲	نقد و بررسی آثار معاصران در باره قرآن
	۲	تحقیق در ترجمه قرآن کریم (اختیاری)			-
		-		۲	بررسی تطبیقی موضوعات در قرآن و عهدین
۶	۲	اعجاز قرآن	۶	۲	تاریخ قرائات
	۲	تاریخ قرائات			
	۲	تحقیق در باره ترجمه قرآن			

(۱) تاریخ و علوم قرآن

	۲	قرآن و نیازهای انسان معاصر (اختیاری)							
۸	۲	تفسیر آیات مشکل قرآن کریم (جبرانی)	۶	۴	تفسیر	۸	۴	تفسیر	۲) تفسیر و روش تفسیر
	۲	تفسیر استدلالی قرآن کریم							
	۲	تفسیر تطبیقی قرآن کریم							
	۲	نقد و تحقیق مکاتب تفسیری (اختیاری)		۲	نقد و بررسی مکاتب و روش های تفسیری		۴	نقد و تحقیق مکاتب و روش های تفسیری	
۱۲	۲	علم رجال (جبرانی)	۱۴	۲	رجال الحدیث	۱۴	۲	رجال حدیث	۳) تاریخ و علوم حدیث
	۲	علم رجال تطبیقی		۲	فقه الحدیث		۴	علم الحدیث	
	۲	فقه الحدیث (جبرانی)		۲	نقد و بررسی در باره احادیث موضوعه		۲	نقد و بررسی در باره احادیث موضوعه	
	۲	احادیث موضوعه		۲	سیر نگارش های حدیثی فریقین				
	۲	جوامع حدیثی		۲	تحقیق در باره جوامع حدیث کهن و متأخر شیعه		۲	تحقیقی در باره جوامع حدیث کهن و متأخر شیعه	
	۲			تحقیق در باره جوامع حدیث کهن و متأخر اهل سنت	۲		تحقیقی درباره جوامع حدیث کهن و متأخر اهل سنت		
	۲			نقد و بررسی آثار معاصران در باره حدیث (اختیاری)	۲		نقد و بررسی آثار معاصران در باره حدیث	۲	
۲	۲	روش تحقیق و مآخذشناسی (جبرانی)	۲	۲	سمینار پژوهشی			۴) دیگر	

در تتمه این بخش باید اشاره کرد که نگارندگان متوجه هستند آنچه در هدفگذاری و سامان برنامه‌ریزی درسی رشته آمده، نه بازنمای کامل واقعیت رشته است و نه وضعیت اسناد آموزشی مکتوب شده را باید یکسر متأثر از آرمان‌های نهادی و حاکمیتی دانست. نظر و عمل رابطه‌ای دوسویه دارند و هیچ ایده و آرمانی نیست که در انعزال و انفصال تام از واقعیت شکل بگیرد و بتواند تأثیر قطعی بر واقعیت بیرونی داشته باشد. از آن سو، ایده‌ها و سامانه‌های ذهنی در مقام عمل و اجرا، نتایجی به دست می‌دهند که در تصور و مقصود طراحان سامانه نبوده است.

در مورد رشته علوم قرآن و حدیث، به نظر می‌رسد جو حاکم بر فضای ذهنی و عینی رشته بیش از آنکه متأثر از سیاستگذاری‌های مبتنی بر علم‌گرایی و تخصص‌گرایی (اقتضای جهان جدید) باشد، متأثر از خواست و انتظار عمومی در حوزه آموزه‌ها و معارف قرآن و حدیث (نه علوم قرآن و حدیث، ولو در شاکله سنتی آن) بوده است. وضعیتی که به خصوص در دو دهه ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰، به تبع گسترش تقاضای عمومی در حوزه فهم فردی و خودبسند از متون دینی (قرآن و حدیث) و بالطبع، فاصله‌گزینی از نهادها و اجتماع علمی (Scientific Community) حوزه دین روی داده است. ظهور و بروز عمومی شدن فهم دین و فاصله گرفتن از علم و تخصص نهادینه^{۳۴} در این حوزه، بیش از همه در اقبال فراوان به ترجمه و فراگیری مفاهیم قرآن و گسترش جریان عمومی تفسیر و تدبیر قرآن، پیدا و آشکار است. این جریان پر قدرت اجتماعی است که سیاستگذاران دانشگاهی را نیز با خود همراه کرده و نمود مشهودش در پرهیز از تخصصی شدن رشته در مقاطع تحصیلات تکمیلی و کاهش تعداد درس‌ها در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری است.

۸. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری، مسیرهای ناپیموده و پژوهش‌های آینده

یک. در پژوهش حاضر کوشیدیم با تکیه بر داده‌های مرتبط با برنامه‌رشته‌های مصوب (اسناد عتف) حوزه علوم قرآن و حدیث، تصویری عینی و تا حد امکان سنجش‌پذیر به دست دهیم از کمّ و کیف تحولات رشته در بازه زمانی ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵. کوشیدیم با تکیه بر مقوله‌بندی صریح داده‌ها، همگونی‌ها و تفاوت و تغییر در وضعیت داده‌ها آشکار شود و بالطبع، سهم ارزیابی‌های مبتنی بر تجربه شخصی به حداقل برسد. نتایج مرتبط با مؤلفه‌ها و کمّ و کیف اهداف و سامان برنامه‌های درسی در مقاطع سه‌گانه کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری (ناظر به پرسش اول پژوهش)، در جای خود آمده و نیازی به تکرار نتایج جزئی نیست. البته باید بر این دریافت کلی تأکید کنیم که برنامه‌ریزی رشته علوم قرآن و حدیث در سطح نهادی

دانشگاه، بعد از عمری پنجاه ساله، هنوز شکلی به سامان و نظام مند نیافته، همچنان در کشاکش میان دو قطب «علم» و «آموزه» (معارف مستنبط) سرگردان است.

دو. در باب دوره بندی تاریخی (ناظر به پرسش دوم پژوهش) نیز روشن است که کوشیده ایم پسینی عمل کنیم و دوره بندی تاریخی را بر اساس وضعیت داده ها انجام دهیم، نه اینکه ذهنیت پیشینی خودمان را بر داده ها تحمیل کنیم. در طرح اولیه پژوهش یک بار با ابتدای بر رویکرد سیاسی اجتماعی، مبدأ تحول و تغییر را رویدادهای مهم سیاسی اجتماعی دیده بودیم و بر مبنای سیاست گذاری دولت نهم در فربه کردن نهاد آموزش عالی (گسترش دانشگاه های دولتی در شهرستان ها و به ویژه دانشگاه های پیام نور)، دوره سی ساله را به یک دوره بیست ساله (۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵) و یک دوره ده ساله (۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵) تقسیم کرده بودیم. یک بار هم به گونه ای شکلی، دوره بررسی را به سه دوره ده ساله تفکیک کرده بودیم. اما اطلاعات برآمده از داده ها این دو نوع رده بندی پیشینی را تأیید نمی کرد. در تحلیل داده ها، به ویژه اسناد مصوب عتف، مشخص شد که نقطه ی عطف و تغییر، سال های پایانی دهه هفتاد است و از این رو دوره سی ساله بررسی را به دو دوره پانزده ساله (۱۳۶۵ تا ۱۳۸۰ و ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۵) تفکیک کردیم. در نقطه عطف تحول، یعنی در سال های پایانی دهه هفتاد، توسعه و تنوع بخشی در برنامه های آموزشی قرآنی حدیثی، عمدتاً از سوی نهادهای اوقاف و حوزه های علمیه و اغلب با تکیه بر بهره مندی عمومی و اهداف مهارتی (قرائت و تلاوت، تربیت معلم قرآن و...)، بوده است.

سه. ضرورت دارد یادآور شویم به انتخاب ها و بالطبع کنار گذاردن مسیریایی از پژوهش که در آینده باید پیموده شوند. در این پژوهش انتخاب و تضییق دامنه بررسی به پیکره برنامه رسته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه های دولتی (سامانه عتف)، صرفاً تدبیری برای طراحی و پیشبرد روشمند پژوهش بوده است، اگر نه، اهمیت و نقش دامنه متنوع و متکثر رشته ها و نظامات آموزشی مرتبط با قرآن و حدیث، به هیچ روی کمتر از بدنه دانشگاهی علوم قرآن و حدیث (سامانه عتف) نیست. به خصوص در حوزه آموزش و فرهنگ سازی عمومی، سازمان های علمی غیردانشگاهی، سازمان های فرهنگی-تبلیغی و سازمان های نظامی درگیر کار آموزش و ترویج معارف قرآن و حدیث اند. کافی است در نظر آوریم که اثرگذاری معلمان دروس قرآن (ابتدایی و متوسطه) بر کل فرزندان و آینده سازان این مرز و بوم است؛ اثرگذاری مربیان عقیدتی-سیاسی بر همه نظامیان و مشمولان نظام وظیفه است و اثرگذاری حوزه های علمیه، سازمان اوقاف و امور خیریه (دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم و دارالقرآن ها)، نهادهای

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنا) ۱۰۱

نماینده‌گی ولی فقیه در دانشگاه‌ها (متولی دروس عمومی معارف اسلامی)، همه سطوح و افشار اجتماعی را دربرمی‌گیرد. همه این نهادها و هر کدام به نوعی در کاروبار آموزش و ترویج معارف قرآن و حدیث‌اند. بررسی وضع آموزش قرآن و حدیث در هر کدام از این نهادها، مسائل و اقتضائات خاص خودش را دارد. اما انجام چنین مطالعاتی، چه از زاویه علمی - پژوهشی قرآن و حدیث و چه از حیث اثرگذاری فرهنگی و وضع و حال جامعه کنشگران، اهمیت فراوان و بلکه ضرورت دارد.

دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌های خاص مانند دانشگاه قرآن و حدیث، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، دانشگاه مفید، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه و... نیز به ویژه در بعد حاکمیتی و اثرگذاری بر جریان آموزشی و پژوهشی رشته مهم و نقش‌مندند. روشن است که مطالعه این دانشگاه‌ها و بررسی نظامات آموزشی و پژوهشی آنها اقتضائات متفاوتی دارد و حتی نمی‌تواند محدود و منحصر به سامان آموزشی رشته علوم قرآن و حدیث باشد.

چهار. این پژوهش ناظر به سامانه دانشگاهی علوم قرآن و حدیث در سی ساله نخست حیاتش (از ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵) بوده است. اما این تنها دوره‌بندی و انتخاب موضوع نمی‌تواند باشد. به خصوص که با گسترش شبکه‌های اجتماعی از میانه دهه ۱۳۹۰ و تقویت ارتباطات میان بدنه دانشگاهی ایران و جهان و اقبال به ترجمه پژوهش‌های نو به زبان‌های اروپایی (از جمله، ترجمه «دائرةالمعارف قرآن» بریل)، جریان‌ها و چرخش‌هایی تازه در مطالعات قرآن و حدیث ایران پدید آمده است. آهنگ تحولات در اجتماعات علمی و دانشگاهی پرشتاب گشته و ضرورت تجدید و تداوم این دست مطالعات را دوچندان کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. مقاله‌ی حاضر برآمده از طرح پژوهشی «در میانه «علوم» و «معارف»، پژوهشی در تاریخ نهاد دانشگاهی علوم قرآن و حدیث (از مجموعه پژوهش‌های طرح جامع اعتلای علوم انسانی)» (قبادی و دیگران، ۱۴۰۰ الف) است.

۲. از جمله تأسیس نهادهای سیاستگذاری همچون شورای توسعه فرهنگ قرآنی (زیرمجموعه شورای عالی انقلاب فرهنگی)، یا توجه ویژه به گسترش رشته‌های مرتبط با علوم و معارف قرآن در نقشه جامع علمی کشور (۱۳۹۰).

۳. به خصوص با شکل گرفتن «شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی» در سال ۱۳۸۸.

۴. ارائه در دانشکده سلامت و دین، دانشگاه علوم پزشکی قم (رک).

<https://sanjeshp.ir/Content.aspx?click=2>

۵. عناوین درس‌ها عبارت‌اند از: «اصطلاحات و رجال»، «منابع و مکاتب تفسیری»، «تاریخ و منابع حدیث» و «مبانی فهم متون (قرآن و حدیث)». (رک. مقایسه جدول دروس تخصصی برنامه قدیم (مصوب ۱۳۸۹) و بازنگری شده (مصوب ۱۴۰۰) کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی، گرایش مثبت‌گرا (شورا...، ۱۴۰۰، ص ۳).

۶. با توجه به مقوله‌بندی‌هایی نظیر «علوم مستنبطه من القرآن» (علوم استنباط شده از قرآن) و «علوم متعلقه بالقرآن» (علوم مرتبط با قرآن) نزد متقدمان (رک. مرعشلی، یوسف عبدالرحمن و دیگران، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۱) و مقوله‌بندی «علوم فی القرآن» (علوم مندرج در قرآن) و «علوم حول القرآن» (علوم در باره قرآن) نزد معاصران (رک. دارابی، واعظزاده، ۱۳۷۸، ص ۱۰-۱۵).

۷. سنجشی پیمایشی از وضعیت توانمندی‌ها و شایستگی‌های دانش‌آموختگان علوم قرآن و حدیث انجام شده است. رک. قبادی و دیگران (۱۴۰۰، ب).

۸. در وبگاه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد به مقطع این رشته تصریح نشده است، اما به روال آن سال‌ها که مجموعه الهیات و معارف اسلامی در مقطع کارشناسی ذیل یک رشته تعریف می‌شده (این روند تا ۱۳۷۹ تداوم داشته) و تخصصی شدن آموزش‌ها در مقاطع تحصیلات تکمیلی پیگیری می‌شده، محتملاً رشته «قرآن و حدیث و متون عربی» در مقطع کارشناسی ارشد راه‌اندازی شده است.

۹. رک. وبگاه دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، بخش معرفی و تاریخچه. به آدرس -2014-07-27-05-19/2014-07-27-04-23-19/index.php/fa/ <https://theology.um.ac.ir> 00-28

۱۰. برای تفصیل سیر تاریخی رشته، رک. قبادی و دیگران، ۱۴۰۰ الف، فصل اول.

۱۱. روند افزایشی آمار دانش‌آموختگان علوم قرآن و حدیث در سال‌های دهه هشتاد، می‌تواند شاخصی از گسترش تدریجی رشته در این دهه باشد (قبادی و دیگران، ۱۴۰۰ الف، فصل چهارم).

۱۲. دو مقوله «جایگاه نهادی» و «مجری» بر اساس اطلاعات مندرج در متن برنامه‌های مصوب استخراج شده است تا بازتابی باشد از سهم نهادهای دولتی، حوزوی و غیر دولتی در آموزش عالی قرآن و حدیث.

۱۳. به منظور پرهیز از طولانی شدن فهرست منابع پایانی مقاله، به ارائه ارجاعات استنادی برنامه‌های درسی (شماره جلسه و تاریخ تصویب) در همین جداول ۱ تا ۳ بسنده شده است. در برنامه‌های مصوب، نام شورا با صورت‌های مختلف «شورای عالی برنامه‌ریزی»، «شورای گسترش آموزش عالی»، «شورای برنامه‌ریزی» و... قید شده و در جداول و متن مقاله به کلمه «شورا» بسنده شده است.

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنا) ۱۰۳

لازم به ذکر است اطلاعات مندرج در جدول بر اساس تصویر (pdf) اسناد ذخیره شده در وبگاه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، بخش مربوط به «برنامه‌های درسی مصوب» (ویراست ۲۵ اسفند ۱۴۰۰) و از طریق جستجوی کلیدواژه‌های «قرآن»، «حدیث»، «نهج» (برای بازیابی رشته‌های مرتبط با نهج البلاغه) و «قرائت» در عناوین رشته‌ها فراهم آمده است. اهمیت تطبیق اطلاعات با تصویر اسناد از آن رو است که اطلاعات مندرج در جداول اکسل بارگذاری شده در وبگاه، به‌خصوص شماره جلسه مصوبات و گاه تاریخ مصوبه با متن اسناد مطابقت ندارد. رک.

<https://www.msrt.ir/fa/grid/283/%D9%84%DB%8C%D8%B3%D8%AA-%DA%A9%D8%A7%D9%85%D9%84-%D8%B1%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D9%87%D8%A7>

۱۴. لازم به ذکر است با تصویب برنامه درسی مصوب سال ۱۳۹۵ (جلسه ۷۰ کمیسیون...، ۱۳/۴/۱۳۹۵)، این دو برنامه-رشته نسخ شده و محتوای آموزشی آنها در قالب مجموعه‌های اختیاری گنجانده شده است.

۱۵. رشته‌هایی که در هدفگذاری و برنامه درسی، فاصله روشن و معناداری با سامانه آموزشی علوم قرآن و حدیث دارند، در این جدول نیامده‌اند، از جمله دوره‌های علمی-کاربردی به روش پودمانی مانند «تربیت مبلغ قرآن»، «کارشناسی تلاوت و قرائت قرآن»، «خبرنگاری قرآنی و مذهبی»، «مدیریت امور فرهنگی گرایش برنامه ریزی فعالیت های قرآنی و مذهبی» و...

۱۶. این برنامه ناسخ ۹ برنامه درسی رشته مرتبط با علوم قرآن و حدیث است (جلسه ۷۰ کمیسیون...، ۱۳/۴/۱۳۹۵، ص ۱).

۱۷. در حال حاضر دانشکده‌های علوم قرآنی در ۱۴ شهر کشور (قم، تهران، شیراز، مشهد، آمل، زاهدان، زابل، مراغه، کرمانشاه، خوی، میبد، اصفهان، سبزوار و بجنورد) توزیع شده‌اند. با توجه به عدم فعالیت یا در دسترس نبودن وبگاه دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، این اطلاع مبتنی است بر محتوای مدخل «دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم» در دانشنامه برخط ویکی‌پدیا:

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D8%A7%D9%86%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87_%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D9%88_%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81_%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86_%DA%A9%D8%B1%DB%8C%D9%85

۱۸. در صفحه عنوان برنامه قید شده «گروه حوزه‌ای-دانشگاهی و در صفحه ۳ قید شده «در چارچوب رشته‌های دانشکده علوم قرآن طرح‌ریزی شده».

۱۹. در برنامه قید شده: «شیوه عمیق حوزوی توأم با نظام دانشگاهی».

۲۰. در صفحه عنوان برنامه-رشته علوم حدیث قید شده: «گروه حوزه‌ای-دانشگاهی».

۲۱. رشته «قرآن‌کاوی رایانشی» (دانشگاه شهید بهشتی) که فاصله روشن و معناداری با سامانه آموزشی علوم قرآن و حدیث دارد در این جدول نیامده است.
۲۲. ضمن برنامه کارشناسی ارشد علوم اسلامی در ۵ رشته: علوم قرآنی و حدیث، فلسفه و کلامی اسلامی، حقوق خصوصی، علوم جزایی و جرم‌شناسی، حقوق بین‌الملل.
۲۳. در ص ۵ برنامه ذیل شرایط گزینش دانشجو «اشتغال به درس خارج حوزه و نیز مصاحبه» به عنوان شروط پذیرش دانشجو قید شده (شورا...، ۱۳۸۰).
۲۴. ارجاع به نظام آموزشی حوزه از آن‌رو ست که سازمان عقیدتی-سیاسی نیروهای مسلح ذیل اختیارات ولی فقیه است و توسط سازمان حوزه و روحانیت اداره می‌شود.
۲۵. به جز مجموعه درس‌های پایه (۳۲ واحد) و تخصصی (۵۶ واحد)، شش مجموعه اختیاری (هر مجموعه ۳۵ واحد) طراحی شده است که دانشجو موظف به انتخاب و گذراندن یکی از مجموعه‌های اختیاری است: الف) مطالعات قرآن، ب) مطالعات حدیث، پ) تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث، ت) تربیت مربی قرآن و حدیث، ث) هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)، ج) فرهنگ و رسانه (شورا...، ۱۳۹۵، ص ۸-۱۳).
26. <http://pnu.ac.ir/sp150/portal/home/?2110853/%D8%A7%D9%84%D9%87%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D9%88-%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81-%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C>
۲۷. برای این درس دو عنوان کتاب به سفارش مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی، تألیف شده است (تألیف علیرضا قائمی‌نیا، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹).
۲۸. قرار دادن درس «معناشناسی» در رده موضوعی منطق و روش تحقیق از آن‌رو ست که اولاً دانش معناشناسی زبانی (/زبان‌شناختی linguistic semantics)، شکل توسعه یافته مباحثات منطقی دلالت، حدود و تعریفات، نسبت‌ها و روابط و... در تحلیل معنای زبانی است و ثانیاً جایگذاری این درس در برنامه درسی با هدف آموزش گستره روش‌های پژوهشی در حوزه قرآن و حدیث صورت گرفته است.
۲۹. از جمله رک. گنجانیدن درسی با عنوان «روش‌شناسی مطالعات قرآنی بینارشته‌ای».
۳۰. درس «مبانی و نظریه‌های جامعه‌شناسی» در مجموعه اختیاری فرهنگ و رسانه پیش‌بینی شده است.
۳۱. از جمله باید به ترجمه و انتشار پنج جلد دائرة المعارف قرآن (بریل) در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ اشاره کرد که نقشی اثرگذار در آشنایی بدنه دانشگاهی علوم قرآن و حدیث ایران با فضای مطالعات قرآنی به زبان‌های اروپایی داشته است.
۳۲. در برنامه قید شده «دانشجو حداکثر ۶ واحد را می‌تواند بگذراند» (شورا...، ۱۳۹۶، ب، ص ۴).

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنا) ۱۰۵

۳۳. در برنامه قید شده «دانشجو چهار واحد از دروس اختیاری را انتخاب می کند» (شورا...، ۱۳۹۶ ب، ص ۶).

۳۴. روشن است که بر علم و تخصص به مثابه «نهاد اجتماعی اهل علم» تأکید داریم؛ آن نقطه عزیمت‌ها، روش‌ها و زبان مشترکی که در سامانه‌های جمعی و ارتباطات اجتماعی اهل یک حوزه از علم پدید آمده‌اند، نه کوشش‌های فردی و یا جمعی که حتی زبان مشترکی با زبان اهل علم ندارند.

کتاب‌نامه

امامزاده، احمد (۱۳۹۶) *تاریخ رشته علوم قرآن و حدیث در ایران* (گزارش طرح پژوهشی)، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی. برنامه‌های درسی مصوب، وبگاه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ویراست ۱۴۰۰/۱۲/۲۵ به آدرس:

<https://www.msrt.ir/fa/grid/283/%D9%84%DB%8C%D8%B3%D8%AA-%DA%A9%D8%A7%D9%85%D9%84-%D8%B1%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D9%87%D8%A7>

جمالی گندمانی و بیدی، رضا (۱۳۹۳) *بازمهندسی رشته علوم قرآن و حدیث؛ مبتنی بر نیازسنجی نظام توسعه فرهنگ قرآنی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران: مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی.*

خبرهای دانشکده الهیات و معارف اسلامی (۱۳۴۹) *مقالات و بررسیها، دوره ۱، ش ۰، ص ۱۹۳-۲۰۶.* سلامت‌پناه، رضا (۱۳۹۲) *آسیب‌شناسی مقالات علمی-پژوهشی در موضوع علوم قرآن و حدیث* (گزارش طرح پژوهشی)، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی.

سلامت‌پناه، رضا (۱۳۹۴) *بازنگری در رشته‌های آموزش عالی قرآنی، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی.*

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۶۸) *مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی الهیات معارف اسلامی در هفت شاخه علوم قرآن و حدیث، فقه و مبانی حقوق اسلامی، فلسفه و کلام اسلامی، ادیان و عرفان، تاریخ تمدن ملل اسلامی، فقه حنفی، فقه شافعی، جلسه ۱۸۹، مورخ ۱۳۶۸/۱۲/۲۰، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.*

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۶۹) *مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس دوره دکتری الهیات معارف اسلامی در پنج رشته ادیان و عرفان، تاریخ و تمدن ملل اسلامی، علوم قرآن و حدیث، فقه و مبانی حقوق اسلامی، فلسفه و کلام اسلامی، جلسه ۱۳۰ شورای سرپرستان (ادامه جلسه ۲۰۰ شورای برنامه‌ریزی)، مورخ ۱۳۶۹/۴/۱۷، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.*

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۷۰) مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی ارشد الهیات معارف اسلامی در پنج رشته علوم قرآن و حدیث، فقه و مبانی حقوق اسلامی، فلسفه و کلام اسلامی، ادیان و عرفان، تاریخ و تمدن ملل اسلامی، جلسه ۲۳۰، مورخ ۱۳۷۰/۱۰/۱، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۷۴) برنامه آموزشی دوره کارشناسی آزاد الهیات و معارف اسلامی، جلسه ۳۱۲، مورخ ۱۳۷۴/۱۱/۸، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۷۹ الف) مشخصات کلی برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی علوم قرآن و حدیث، جلسه ۴۰۶، مورخ ۱۳۷۹/۱۰/۱۸، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۷۹ ب) مشخصات کلی برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، جلسه ۴۰۶، مورخ ۱۳۷۹/۱۰/۱۸، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای عالی برنامه‌ریزی (۱۳۷۹ ج) مشخصات کلی برنامه و سرفصل دروس دوره دکتری علوم قرآن و حدیث، جلسه ۴۰۶، مورخ ۱۳۷۹/۱۰/۱۸، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای برنامه‌ریزی آموزش عالی (۱۳۹۱) برنامه درسی (بازنگری شده) مقطع کارشناسی روان‌شناسی، جلسه ۸۲۴، مورخ ۱۳۹۱/۱۲/۱۳، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای برنامه‌ریزی آموزش عالی؛ شورای تحول و ارتقای علوم انسانی (۱۳۹۴) برنامه درسی دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی، جلسه ۱۰۷، مورخ ۱۳۹۴/۸/۱۱، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۶ الف) برنامه درسی دوره کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، بازنگری شده دانشگاه تهران، مورخ ۱۳۹۶/۲/۲۰ (به استناد جلسه ۸۸۲ مورخ ۱۳۹۵/۱۱/۲۳ شورای عالی برنامه‌ریزی)، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۶ ب) بازنگری برنامه درسی دوره دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، بازنگری شده دانشگاه تهران، مورخ ۱۳۹۶/۱/۳۰ (به استناد جلسه ۸۸۲ مورخ ۱۳۹۵/۱۱/۲۳ شورای عالی برنامه‌ریزی)، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

شورای گسترش و برنامه‌ریزی آموزش عالی (۱۴۰۰) برنامه درسی رشته روان‌شناسی اسلامی، مقطع کارشناسی ارشد، گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا، جلسه ۱۶۱، مورخ ۱۴۰۰/۰۷/۲۵، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

فخاری، علی‌رضا (۱۳۹۵) «نقد و بررسی برنامه درسی رشته علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ش ۴۰، ص ۱۱۵-۱۴۰.

همو (۱۳۹۶) «نقد مبانی کلان در برنامه‌ریزی درسی رشته علوم قرآن و حدیث»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ش ۴۷، ص ۲۱۱-۲۳۸.

در میانه «علوم» و «معارف»، ... (مریم قبادی و هادی رهنما) ۱۰۷

فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵) طراحی الگوی گسترش آموزش عالی قرآنی در راستای اولویت‌های نظام توسعه فرهنگ قرآنی (گزارش طرح پژوهشی)، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی.

قربشی، سید حسام (۱۳۹۶) تاریخ رشته علوم قرآن و حدیث در ایران، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآن.

قبادی، مریم؛ رهنما، هادی؛ برادران حقیر، مریم (۱۴۰۰، الف) در میانه «علوم» و «معارف»، پژوهشی در تاریخ نهاد دانشگاهی علوم قرآن و حدیث (از مجموعه پژوهش‌های «طرح جامع اعتلای علوم انسانی»)، نسخه کتاب پروژه (دردست انتشار)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قبادی، مریم؛ برادران حقیر، مریم؛ رهنما، هادی (۱۴۰۰، ب) «بررسی توانمندی‌ها و شایستگی‌های دانش‌آموختگان رشته علوم قرآن و حدیث در سه دهه (۱۳۶۵-۱۳۹۵)»، نامه آموزش عالی، ش ۵۶، ص ۱۲۷-۱۶۲.

کمیسیون برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵) برنامه درسی (تجمیع و بازنگری شده) دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث، جلسه ۷۰، مورخ ۱۳/۴/۱۳۹۵، تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

مرعشلی، یوسف عبدالرحمن؛ ذهبی، جمال حمدی؛ کردی، ابراهیم عبدالله (۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م) مقدمه بر البرهان فی علوم القرآن زرکشی، بیروت: دار المعرفه.

موسوی دارابی، علی؛ واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۸۷) نصوص فی علوم القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.